

PAPER DETAILS

TITLE: Kur'ân'ın Hazifli İfadelerinin 7. Yüzyıl Arapların Edebî Zevk, Dili Kullanım Âdet ve Gelenekleriyle İlişkisi

AUTHORS: Emrah Dindi

PAGES: 1175-1197

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3111423>

Kur'ân'ın Hazifli İfadelerinin 7. Yüzyıl Arapların Edebî Zevk, Dili Kullanım Âdet ve Gelenekleriyle İlişkisi

Emrah Dindi

0000-0002-6664-7590

emrah.dindi@deu.edu.tr

Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Ana Bilim Dalı, İzmir, Türkiye

ror.org/00dbd8b73

Öz

Arap dilinin kalıplarıyla nazil olan Kur'ân'ın hazif, îcâz, izmâr ve ihtisârlı söz yapıları, onu anlamaya çalışan dolaylı muhataplar için en temel problemler arasında yer almıştır. Bu nedenle geleneğimizde yer alan tefsir eserleri doğru anlamı açığa çıkarmak için isim, fil, harf, cümle vb. metinde söylenmemiş kelime yapılarını tespit, tayin ve takdir etme tasarruf ve çabalarıyla dolu olduğu görülür. Müfessirler ve dilbilimciler, tüm emek ve eforlarını doğrudan murâd-ı ilâhîyi istinbada sarf etmek yerine, tam tersine, büyük oranda Kur'ân âyetlerinin mevcut dizimindeki boşlukları doldurma, eksilteleri tayin, tespit ve takdir etmeyle meşgul olmuşlar, âyetlerin söz dizimini, ibare ve ifadelerini âdeti yeniden inşa etme çabası içine girmişlerdir. Çünkü metindeki hazifli ifadeler, mevcut hâlleriyle doğru anlamı dolaylı muhatapların zihnine aktarmada yetersizdir. O bakımdan hazifli bu ifadeler, kimi dilbilimciler tarafından kelâmı bir kusur, bir zaaf olarak da görülmüştür. Dolayısıyla bu araştırmada, az sözle çok anlam ifade eden Kur'ân'ın hazifli ifade yapıları incelenmiştir. Bu hazifli ifadeler, Kur'ân'ın ilâhî kaynağıyla mı yoksa o dönem Arapların sözlü hitaplarında, yazınsal türlerinde gözettikleri edebî zevkleriyle, îcâz ve ihtisârlı söz söyleme âdet ve alışkanlıklarıyla mı ilişkilidir? Araştırmada bu konu irdelenmiştir. Gerek geleneğimizde gerekse de günümüz akademik çalışmalarda Kur'ân'ın hazifli söz yapıları edebî, nahvî ve belâğî açıdan ele alınmış olsa da bu söz yapılarının 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Araplarının edebî zevk, dili kullanım âdet ve alışkanlıklarıyla ilişkisi ne yazık ki henüz ele alınmamıştır. O nedenle otantik ve özgün olduğunu düşündüğümüz bu çalışmanın alanına yeni katkılar sunacağını ümit etmekteyiz. Literatür taraması yönteminin kullanıldığı bu araştırma neticesinde, Kur'ân'daki hazifli yapıların, o dönem Arapların kelâm zevkleriyle, dili kullanım âdetleriyle ilişkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler

Tefsir; Kur'ân; Hazif; Arap Âdetleri; Arap Edebî Zevkleri

Öne Çıkanlar

- Kur'ân'ın hazifli söz yapıları, onu anlamaya çalışan dolaylı muhataplar için en temel problemler arasında yer almaktadır.
- Müfessirler büyük oranda Kur'ân âyetlerinin mevcut dizimindeki boşlukları doldurma, eksiltileri tayin, tespit ve takdirle meşgul olmuşlardır.
- Bu türden ifade yapılarının, o günkü Arapların edebî zevk, dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişkili olduğu iddia edilmektedir.
- Kur'ân'ın hazifli söz dizgilerinin 7. yüzyıl Arapların edebî zevk, dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişkili olup-olmadığı hipotezi irdelenmiştir.
- Kur'ân'daki bu hazifli yapıların, o dönem Arapların edebî zevkleriyle, dili kullanım âdetleriyle ilişkili olduğu görülmüştür.

Atıf Bilgisi

Dindi, Emrah. "Kur'ân'ın Hazifli İfadelerinin 7. yüzyıl Arapların Edebî Zevk, Dili Kullanım Âdet ve Gelenekleriyle İlişkisi". *Eskiye* 51 (Aralık 2023), 1175-1197.

<https://doi.org/10.37697/eskiye.1289679>

Makale Bilgileri

<i>Geliş Tarihi</i>	29 Nisan 2023
<i>Kabul Tarihi</i>	3 Kasım 2023
<i>Yayın Tarihi</i>	30 Aralık 2023
<i>Hakem Sayısı</i>	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
<i>Değerlendirme</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik
<i>Etik Beyan</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
<i>Benzerlik Taraması</i>	Yapıldı – Turnitin
<i>Etik Bildirim</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>Çıkar Çatışması</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
<i>Finansman</i>	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
<i>S. Kalkınma Amaçları</i>	Nitelikli Eğitim
<i>Lisans</i>	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

The Relationship of Qur'ānic Ḥazif Expressions to 7th-century Arab Literary Taste, Linguistic Usage Customs and Traditions

Emrah Dindi

0000-0002-6664-7590

emrah.dindi@deu.edu.tr

Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, İzmir, Türkiye

ror.org/00dbd8b73

Abstract

The *ḥazif*, *i'jāz*, *iḍmār*, and abbreviated word structures of the Qur'ān, were revealed by the patterns of the Arabic Language, have been among the most fundamental problems for indirect interlocutors trying to understand it. For this reason, when we take a look at the tafsir texts in our tradition it is seen that these texts are full of efforts to identify, determine and appreciate unspoken word structures such as nouns, verbs, letters, sentences, etc. in order to reveal the correct meaning. The commentators and linguists, instead of exerting all their efforts and endeavours directly into revealing the divine intent, on the contrary, have been largely engaged in filling the gaps in the current syntax of the Qur'ānic verses, identifying, determining and appreciating the shortcomings, and have endeavoured to reconstruct the syntax, phrases and expressions of the verses. Because the *ḥazif* expressions in the text are insufficient to convey the correct meaning to the indirect interlocutors' mind in their current form. In this respect, succinct and abbreviated expressions have been seen by some linguists as flaws in the word. For this reason, *ḥazif* expressions of the Qur'ān, which express a lot of meaning with few words, were examined in the present study. The question "Are these *ḥazif* expressions related to the divine source of the Qur'ān or to the literary tastes of the Arabs of that period in their oral addresses and literary genres, and the customs and habits of speaking with conciseness and conciseness?" was examined in this study. Although the Qur'ān's literal word structures were handled in literary, syntax and rhetoric terms, both in our tradition and in today's academic studies, unfortunately the relationship of these word structures with the literary taste, language usage customs and habits of the 7th century Hejaz Arabs was not discussed yet. For this reason, we hope that the present study, which we believe is authentic and original, will make new contributions to the literature. The result of the study, in which the literature review method was used, showed that these *ḥazif* structures, were related to the Arabic tastes and language usage customs of that period.

Keywords

Tafsir; Qur'ān; Ḥazif; Arabic Customs; Arabic Literary Taste

Highlights

- The Ĥazified word structures of the Qur'ān are among the most basic problems of its expressions.
- The commentators have been largely engaged in filling the gaps in the current syntax of the Qur'ānic verses, identifying, determining and appreciating the shortcomings.
- It is claimed that such expression structures are related to the literary taste of the Arabs of that day and their customs and traditions in the use of language.
- The hypothesis of whether the Qur'ān's Ĥazified syntaxes are related to the literary taste, language usage customs and traditions of the 7th-century Arabs was examined.
- It has been seen that these Ĥazified structures in the Qur'ān are related to the literary tastes of the Arabs of that period and the customs of using the language.

Citation

Dindi, Emrah. "The Relationship of Qur'ānic Ĥazif Expressions to 7th-century Arab Literary Taste, Linguistic Usage Customs and Traditions". *Eskiye* 51 (December 2023), 1175-1197. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1289679>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	29 April 2023
Kabul Tarihi	3 November 2023
Yayın Tarihi	30 Aralık 2023
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
S. Kalkınma Amaçları	4 Quality Education
Lisans	CC BY-NC 4.0 creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Giriş

Kur'an'ın söz dizgelerinde söylenmemiş yahut gizlenmiş muhtasar üslûp ve ifade yapıları, gerek kadim geçmişimizde gerek çağımızda onun metinsel yapısını çözümlemeye tefsirin en temel sorunları arasında yer almıştır. Sözlü hitaplarda muhatapın konuyu, sözlü hitabı çevreleyen dil dışı bağlamı (*muktezâyı hâli*) bilmesinden dolayı söylenmeyen, ancak hâlin delaletinden dolayı sözde telaffuz edilmiş hükmünde kabul edilen, telaffuz edilmemiş lafızların yerini alan,¹ muhatapların zihninde mevcut olan bu eksilteli söz yapıları, daha sonra onu dinleyen birincil muhatapların ahirete göçmeleri, bu sözlü şifahi hitabın iki kapak arasında yazıya geçirilmesi ve kitaplaşması, sonraki muhataplar için Kur'an'ın anlaşılma problemini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Kur'an'ın iki kapak arasında yer alan, anlamı sonraki dönem muhatapların zihinlerine aktarmada yetersiz olan bu sözlü ifade yapıları, Kur'an metninin en temel problemleri arasında yer almıştır. O bakımdan geleneğimizde yer alan tefsir metinlerine şöyle bir göz atıldığında, bu metinlerin, doğru anlamı deşifre etmek için isim, fiil, harf, cümle vb. metinde söylenmemiş kelime yapılarını tespit, tayin ve takdir etme tasarruf ve çabalarıyla dolu olduğunu görürüz. Müfessirler tüm emek ve eforlarını doğrudan doğruya murâd-ı/kasd-ı ilâhîyi istinbada sarf etme yerine, murad edilen manayı tayin ve tespit için büyük oranda Kur'an âyetlerinin söz dizimini, onun ifadelerini âdeti yeniden inşa etme (*reconstruction*) çabası içine girmişlerdir.

Bu nedenle bizim bu çalışmadaki amacımız, elbetteki hazfin sebeplerini, şartlarını, gayelerini, gerekçelerini, çeşitlerini; Kur'an'ın ifade yapılarındaki isim, fiil, harf ve cümle haziflerini, icâz, ihtisâr ve izmârlarını tek tek ele alıp, bunların faydalarını tâdâd etmek değildir. Bunlar geleneğimizde Tefsir, *Ulûmu'l-Kur'an*, *i'râbu'l-Kur'an*, Arap edebiyatı ve belâgatı kitaplarında, günümüzde ise gerek tez² gerekse de makale/bildiri³ düzeyinde

¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, ts.), 1/285-286; Bu makalede Arapça temel kaynaklar, bilgiye erişim kolaylığı sağlamasından dolayı Mektebetü's-Şâmile 3.64 sürümünden verilmiştir.

² Kur'an'ın hafızlarını doğrudan ele alan sadece iki tez çalışması yapılmıştır. Kutbettin Ekinci, *Kur'an'da Hazf* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2014), 14-183; Cumali Bütün, *Bakara Sûresinde Terkip Arızalarından Hazif* (Ordu: Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 1-68; Edebiyat, nahiv ve belâgat ile ilgili yapılan çalışmalar ise şunlardır. Halil İbrahim Kaçar, *Edebi Yönden Hazif Üslubu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 1-360; Ahmet Karadavud, *Arap Dilinde Hazf* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1991), 1-178; Uğur Öztürk, *Arap Dilinde Hazf* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 1-143; Reyzan Kolo, *Cerîr'in Şiirinde Hazf* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1-109; Abdulgafur Ahmed Halabî, *Nahiv ile Belagatta Harf-i Cerlerin Hazfedilmesi Olgusu* (Mardin: Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 1-144; Hazım Al Khafagî, *İmâm ed-Demâmî'nin Mesâbihu'l-Câmi Kitabında Hazif ve Takdir ile İlgili Nahiv Yorumları* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, 2021), 1-183.

³ Ömer Kara, "Belâgatta Bir "İcâz-ı Hazf" Çeşidi: İhtibâk -Kur'an Metinlerindeki Pratiği-", *EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler-* 2/1 (1999), 118-162; Kutbettin Ekinci, "Bir Hazf Çeşidi Olarak İhtibakın Analizi", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 6/10 (2013), 42-49; Ali b. Muhammed Ahmed eş-Şehrî, "Hazfu Harfi'l-Cer ve Âsarühü'n-Nahviyye", *Mecelletu Câmi'ati Ummi'l-Kurâ li-'Ulûmi'l-Luğât ve Âdâbihâ* 1/9 (2012), 279-330; Suliman Alomirat, "Cemâliyyetu İttisâi'l-Ma'nâ fî Üslûbi'l-Hazf "Dirâse Belâgiyye fî Dav'i't-Tefâsîri'l-Kur'âniyye", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 11 (2018), 357-385; Nesrişah Saylan, "Vakf/Vasl Halinde "Yâ" Harfinin İsbâtı veya Hazf Üzerine Bir İnceleme", *Marîfe: Dini Araştırmalar Dergisi* 19/1 (2019), 45-66; Şahabettin Ergüven, "Arapçada Kesretü'l-İsti'mâl Gerekçesiyle "Re'â" Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu", *Kilitbahir Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 43-73; Abdullah Kuşçuoğlu, "Hazf Kavramının Kur'an ve Arab Dili Açısından Tahlili", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2019), 25-44; Soaad Ahmed

akademik çalışmalarda zaten fazlasıyla ele alınmıştır. Bunlar arasında doğrudan doğruya Kur'an'da hazfî ele alan tezler olduğu gibi Kur'an'ın dışında nahiv ve balâgat bağlamında ele alan çalışmalar da söz konusudur. Kutbettin Ekinci'nin *Kur'an'da Hazf* adlı doktora çalışmasının birinci bölümünde “sözlü hitabın bir özelliği olarak hazf” alt başlığı altında dil-bağlam, dil-kültür, mütekellim-muhatap ilişkisi çerçevesinde Kur'an haziflerine dikkat çekilmiş olsa da bunun o dönem Arapların dili kullanım zevk ve âdetleriyle ilişkisini etraflıca ele alan müstakil bir çalışmaya henüz rastlanılmamıştır. Dolayısıyla mevcut akademik çalışmalardan farklı, özgün ve otantik olduğunu düşündüğümüz bu çalışmada bizim hedefimiz, bu ifade yapılarının 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Araplarının dili kullanım âdetleriyle, edebî zevkleriyle, onların lugavî kültürel antropolojik⁴ yapılarıyla ilişkisini irdelemektir. Kur'an'ın hazif, îcâz, ihtisâr ve izmârlı söz yapılarını müfessirler, özellikle de dilbilimci ve belâgatçılar, semâvî/lâhûtî, aşkın bir üslûp ve ifadeyle mi yoksa beşerî/nâsûtî bir yapıyla mı yani 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Arapların dili kullanım zevk ve âdetleriyle, onların linguistik antropolojileriyle mi ilişkilendirmişlerdir? İşte bu makalede bu türden sorulara cevap aranmıştır. Dolayısıyla tefsir, lugat, edebiyat ve belâgat literatüründen hareketle ele aldığımız bu çalışmanın neticesinde, bu araştırmanın kadim müfessir ve dilbilimcilerin hazifli ifadeleri, o dönem Arapların dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişki içinde okuma becerilerini gün yüzüne çıkaracağını ve bunun çağımızda Kur'an'ın dil ve üslubunun nüzul dönemi konuşma ve edebiyat diliyle diyalektik ilişki içinde okunma çabalarına katkı sunacağını ümit etmekteyiz.

1. Hazif

Kelâmın bir kısmının veya bir söz grubundan bir veya birkaç cümlelerin tamamının, bir delilden dolayı düşürülmesi, zikredilmemesi olarak nitelenen hazif,⁵ Kur'an'ın üslûp ve

Aly Sholak, “Vakf Yerinde Vasl Muamelesi Yaparak Getirilen Hazfe İzâh el-Ukberi'nin “i'rabu'l-Kıraati's-Şevâz” Adlı Eserindeki Kıraat Edâlarını Sebeblendirme (Ta'lil) Bakımından Fonetik Bir Çalışma”, *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2020), 253-268; Ramazan Şahin, “Müteşâbih Ayetlerde Eş Anımlı Zannedilen Bazı Olumsuzluk Edatları ve Kâne'nin Muzârisinden Nûn'un Hazfî”, *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 209-254; Abdullah Demirci-Mehmet Gürbüz, “Hazfî'l-Mübtada fî'l-Kur'anî'l-Kerim ve A'razahu'l-Belegiyye”, *Ağrı İslâmî İlimler Dergisi* 10 (2022), 42-61; Nihat Yalçın-Uğur Gülbil, “Ahzâb Sûresi Örneğinde İcâz-ı Hazif Olgusu”, *Amasya İlahiyat Dergisi* 18 (2022), 255-292; H. İbrahim Kaçar, “Hazif Üslûbu Açısından Meâllerin Değerlendirilmesi”, *Kur'an Mealleri Sempozyumu -Eleştiriler ve Öneriler I- tsh. Kıyasettin Koçoğlu vd. (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 1/265-284; Halil İbrahim Kaçar, “Türkçe Meallerin Eksiltili Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2006), 169-189; Osman Kara, “Şart Cümlelerindeki Haziflerin Kur'an Çevirilerine Yansıtılması Sorunu”, *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2021), 27-48; Servet Demirbaş, “Kur'an'da “Lâ” Edatının Hazfî ve Meallerdeki Çevirisi”, *ULUM: Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (2022), 43-64.*

⁴ Dil antropolojisi/dilbilimsel antropoloji, genel antropolojinin alt dalı olup dilin kültürle, o dili kullanan insanların akıl ve düşünce yapılarıyla, içinde yaşanılan ortam, zaman ve mekanla, coğrafi alt yapıyla ilişkisini ele alan bir bilim dalıdır. bk. Dell Hymes, “Objectives And Concepts Of Linguistic Anthropology”, *The Teaching of Anthropology*, ed. David G. Mandelbaum vd. (Unitet States of America: American Anthropological Association, 1963), 275-302; Dell Hymes (ed.), *Anthropology and Linguistics: Language and Culture in Society: A Reader in Linguistics and Anthropology* (New York: Harper, 1964); Alessandro Duranti, *Dilbilimsel Antropoloji*, çev. Mehmet Gürlek (İstanbul: Kesit Yayınları, 2019). İşte Kur'an dilinin kültürel antropolojisi debu dilin, içinde varlık bulunduğu Hicaz bölgesi Arapların akıl ve mantık, coğrafi, içtimai ve etnografik yapılarıyla, dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişkisini ele almaktadır.

⁵ Bedrüddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmî'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1957) 3/102.

ifade tarzlarından, metinsel özelliklerinden biridir. İsim, fiil ve harflerde görülen bu eksiltili/hafızlı yapılar, kitaplarda îcâz, ihtisâr, izmâr vb. farklı isimler altında ele alınmış olsa da içerikleri pek fazla değişmemektedir.⁶ O bakımdan hafız, vezin ve kafiye amacıyla gerçekleşen hafızlar; vezin ve kafiye amacı dışında gerçekleşen hafızlar şeklinde iki kısımda ele almakta yarar vardır.

1.1. Vezin ve Kafiye Amacıyla Gerçekleşen Hafızlar

Şiirde vezne riayet ve seciyi/kafiyeyi korumak, belirli bir düzen içinde seslerin ortaya çıkmasını temin etmek ve sözün musiki yönünün, belli bir ritmin ortaya çıkmasını sağlamak maksadıyla mütekellem tarafından tercih edilen hafızlar,⁷ Arap dilinde önemli bir yer tutar. Dolayısıyla Kur'an'da âyet sonlarında fâsıla uyumunu gözetmek gayesiyle ortaya çıkan hafızların⁸ o dönem Arapların edebî zevkleriyle ilişkisi kuşkusuz göz ardı edilmemelidir. Çünkü dilbilimciler bunu, onların eşsiz söz söyleme sanatlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Söz gelimi فَتَشَقُّيْ فَتَشَقُّيْ مِنْ الْجَنَّةِ فَتَشَقُّيْ ⁹âyetinde فَتَشَقُّيْ lafzı, “sonra siz (ikiniz) mutsuz olursunuz”⁹ فَتَشَقُّيْ şeklinde ikil muhatap gelmesi gerekirken tekil muhatap gelmiştir. İşte bunun nedeni tıpkı Arapların şiirin zarureti gereği yaptıkları gibi âyet sonlarındaki kafiye, seci ve vezni yani fâsılayı gözetme amacıdır.¹⁰ Şöyle ki bu âyetten önceki ve sonraki âyetlerin fâsıla lafızlarına bakıldığında te'râ/تَعْرَى..., تَشَقُّيْ/فَتَشَقُّيْ..., ebâ/أَبَى... şeklinde bu lafızların benzer vezin ve seslerle sonlandığı görülür. Çünkü Arap, şiirsel ifadelerde ahengi, sesin kulağa hoş gelmesini ve dili kuralına göre kullanmaya tercih ederdi. Yine وَالْيَلِيلُ إِذَا يَسَّرَ ¹¹âyetinde geçen yesri/يَسْرِ kelimesinin aslı yesrî/يسري dir. Müzâri olan bu fiilin başına herhangi bir nasp yahut cezmeden bir âmil gelmediği hâlde yani kıyâsî olarak, dil kanunlarına göre hazfedilmesini gerektiren bir durum söz konusu olmadığı hâlde sonundaki yâ/ي hazfedilmiştir. Çünkü

⁶ Kaynaklarda sadece bu başlıklar altında değil aynı zamanda icaz/hafız türü olarak el-iktifâ, el-iktidâ, ihtibâk, ihtizâl, el-îmâ ve el-kabz başlıkları altında da hafız ve icaz örnekleri işlenmiştir. bk. İbn Masum, *Envâru'r-rabî fî envâ'i'l-bedî* (b.y.: y.y., ts.), 185; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/117-118; Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1974), 3/202-206.

⁷ İkinci, *Kur'an'da Hafız*, 85.

⁸ Kara, “Şart Cümlelerindeki Hafızların Kur'an Çevirilerine Yansıtılması Sorunu”, 28.

⁹ Tâhâ 20/117; *Kur'an-ı Kerîm Meâlî*, haz. Halil Altuntaş Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013).

¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki 'jevâmizi't-tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 1407), 3/92; 'Ukberî, *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî (Haleb: İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şerikâhu, ts.), 2/906; Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Unmûzecü celîl fî es'ile ve ecvibe 'an 'ğarâibi âyi't-tenzîl*, thk. Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Matrûdî (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991), 330; Kafiye benzeştirme hedefinden dolayı ikil/tesniye elifi hazfedilmiş olduğu gibi mansup müfred muhatap zamir de hazfedilmiştir. Örneğin ed-Duhâ 93/3 وَالْأُولَى... وَمَا قَلَاكَ âyetinde وَمَا قَلَاكَ ifadesinden كَ zamiri hazfedilmiştir. Bunun da nedeni ûlâ/أُولَى... kalâ/قَلَا..., secâ/سَجَى... lafızlarında görüldüğü gibi diğer âyet sonlarıyla fâsıla/kafiye uyumunu gözetmektir. Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî (Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1993), 2/158; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzu li-esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-'câz* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1423), 3/167; Abdulkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-'Arab*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâne'î, 1997), 2/413; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/107; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/192.

¹¹ el-Fecr 89/4.

Ahfeş'in (öl. 177/793) dediği gibi kelimenin kendi manasından vazgeçildiği zaman harflerinin eksiltilmesi, Arap âdetindendir. Gecenin yürümesi değil, o gecede bulunan kişinin yürümesi anlamına geldiği için kelimenin sonundaki illet harfi hazfedilmiştir.¹²

Kur'an'ın اَمَّا بَعِيَّا وَمَا كَانَتْ اُمِّكَ بَعِيًّا âyetinde geçen بَعِيَّا kelimesinin sonundaki ta/ة harfinin hazfedilmesi de bu kabildendir. Ahfeş'in belirttiği bu durum belki bir dil kaidesi olmasa da bunun Araplardan sadır olan bir tasarruf¹³ olduğunda kuşku yoktur. Bu harfin kelâmın sonunda fâsıla, kafiye uyumu için hazfedilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Fecir sûresinin وَلَيَالٍ عَنُورٍ / وَالشَّفْعُ وَالْوَتْرُ / وَاللَّيْلُ إِذَا يَسِرُ / هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرِ âyetlerine bakıldığında ilk beş âyetinin fâsıla harfinin râ/ر,¹⁴ fâsıla/seci kelimelerinin vezninin ise فَعْلُ/فَعْلُ olduğu görülür. Çünkü şiirin veznini oluşturmak ve kafiye de denkliliği sağlamak için kelimenin harflerinden noksanlaştırma (kabz) yapmak, o dönem Arap âdetlerindendi.¹⁵ Yine اَمَّا بَعِيَّا وَمَا كَانَتْ اُمِّكَ بَعِيًّا kelimesinden yâ/ي'nin hazfedilmiş olması da bu kabildendir. Yani vezni muhafaza etmek kastıyla hazfedilmiştir. Çünkü bu âyetten önce ve sonra gelen âyetlerin fâsıla/seci kelimelerine bakıldığında bi-mikdâr/بِمَقْدَارٍ..., el-müte'âl/الْمُتَعَالِ..., bi'n-nehâr/بِالنَّهَارِ... lafızlarının birbirine yakın vezinde aynı ahenkle sonlandıkları görülür. Şayet müte'âl/الْمُتَعَالِ değil de el-müte'âlî/الْمُتَعَالِي şeklinde yâ/ي hazfedilmemiş bir şekilde olsa idi kuşkusuz âyet sonlarındaki vezin/ölçü, ritim ve ahenk tamamen bozulmuş olurdu.¹⁷ Bu türden örnekler çoğaltılabilir.¹⁸

Bu tür örnekleri kadim Arap şiirinde de görüyoruz. Nitekim cahiliye Arap şiirine baktığımızda meczûm yani kıyâsî olarak cezâm yazılmasını gerektirecek herhangi bir

¹² Muhammed Mûsâ, *Hasâisu't-terâkib* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.), 155; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/191; Suyûtî, *Mu'terekü'l-akrân fi 'îcâzi'l-Kur'ân* (Beyrut-Lübân: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988), 1/232; Bahaüddîn es-Sübkî, *'Arâsü'l-efrâh fi şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, thk. Abdulhamîd Hündâvî (Beyrut-Lübân: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 1/598.

¹³ bk. Mûsâ, *Hasâisu't-terâkib*, 155; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/107; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/191; Suyûtî, *Mu'terekü'l-akrân*, 1/232; Muhammed Ahmed Hıdır, "Âdâtü'l-'Arabi'l-Kavliyye fi Dav'i'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Mecelletü'l-Buhûsi'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye* 6/3 (ts.) 56; Öztürk, *Arap Dilinde Hafz*, 18.

¹⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/107.

¹⁵ İbn Fâris, *es-Sâhibî fi fihri'l-luğati'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arabi fi kelâmihâ* (b.y.: Muhammed Alî Bîzûn, 1997), 173; Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğâ ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Alî Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 266; İbn Masûm, *Envâru'r-Rabî'*, 186.

¹⁶ er-Ra'd 13/9.

¹⁷ Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Fikhi'l-luğâ ve sırrü'l-'Arabiyye*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabiyyi, 2002), 237; Suyûtî, *el-İtkân*, 3/340; Alî b. el-Huseyin el-Bâkûlî, *i'râbü'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*, thk. İbrâhîm el-Abyârî (Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, Dârü'l-Kütübî'l-Lübânîyye, 1420), 3/907.

¹⁸ Benzer şekilde el-Mü'min 40/15, اَلْاٰتِیَّاتُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَشَدُّ حَرًّا/et-telâki/التَّلَاقِ ve et-tenâdi/التَّنَادِ olan kelimelerin sonlarından yâ/ي harfinin; yine وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ/er-Ra'd 13/32, اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32 ve اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32 ve اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32. âyetlerde asılları et-telâki/التَّلَاقِ ve et-tenâdi/التَّنَادِ olan kelimelerin sonlarından yâ/ي harfinin; yine وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ/er-Ra'd 13/32, اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32 ve اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32. âyetlerde asılları du'âi/دُعَاۤیْهِمْ, nüzûrî/نُزُوْرٍ, 'ikâbî/عِقَابٍ ve 'ibâdî/عِبَادٍ olan kelimelerden izâfet yâ/ي sının hazfedilmiş olması (bk. Suyûtî, *el-İtkân*, 3/340; Se'âlibî, *Fikhi'l-luğâ*, 237), aynı şekilde اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32, اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32 ve اَلَّذِي يَدْعُوْهُ يَسْتَجِیْبُ لَدُعَاۤیْهِمْ/er-Ra'd 13/32. âyetlerde asılları fe-kîdûnî/فَكِيْدُوْنِ, tübeşşirûnî/تُبَشِّرُوْنِ, ehânenî/اِهَانِیْ , ekremenî/اِكْرَمِیْ ve فاتقونی/فَاتِقُوْنِ olan kelimelerin sonlarındaki mansûb muttasıl zamir yâ/ي'nin hazfedilmiş olması da makda'lardaki vezin ve fasılayı denkleştirme amacına matuftur.

durum olmadığı hâlde fiilin sonundan yâ/ي'nin hazfedildiği görülür. Söz gelimi Züheyr b. Ebî Sülma'nın (öl. 609 [?]) bir şiirinde kafiye/seci uyumu için لا يفري şeklinde gelmesi gereken lafız, meczûm bir konumda yani yâ/ي hazfedilmiş bir hâlde لا يفري olarak gelmiştir.¹⁹ Yine nisbesiz verilen bir Arap şiirinde²⁰ vezne uysun diye الحَلْخَلْ kelimesinden elif/ا harfinin hazfedilip الحَلْخَلْ şekline dönüştürülmüş olması ve yine cahiliye şairlerinden Avf b. Atiyye b. Amr el-Har'a'nın (ö.?) bir şiirinde²¹ olduğu gibi vezne/kafiyeye uysun diye beytin sonundaki فَرَارَةٌ kelimesinin sonundan ta/ة harfinin eksiltilerek/hazfedilerek ve kelimeye elif'u-l-işbâ' ziyade edilerek kelimenin فَرَارا lafzına dönüşmesi bu kabildendir. Benzer biçimde cahiliye şairlerinden Lebîd b. Rabî'a'nın (öl. 40/660) bir şiirinde vezni/kafiyeyi korumak için وَعَجَلْ kelimesinden yâ/ي'nin hazfedilerek وَعَجَلْ şekline dönüştürülmüş olması,²² aynı şekilde A'sâ'nın (öl. 7/629 [?]) bir şiirinde أَنْكَرَنِي kelimesinin sonundaki yâ/ي'nin terkedilmiş olması ve أَنْكَرَن lafzına dönüşmesi²³ hem cahiliye ve hem de İslam dönemi şairlerinden olan Ka'b b. Mâlik'in (öl. 50/670) bir şiirinde بِالْوَادِي kelimesinin sonundan بِالْوَاد şeklinde yâ/ي'nin hazfedilmiş olması bu kabildendir.²⁴ Bu ister vezin isterse başka nedenlerden olsun onların şiirlerinde çokça yaygın olan bir durumdur. Örnekler daha da çoğaltılabilir.²⁵

Şiirden farklı olarak her ne kadar geleneğimizde Kur'an'da anlamı gözetmenin lafzın tenasübünü yani kafiye ve uyağı gözetmeye öncelikli olduğu²⁶ ileri sürülmüş olsa da onun tekellüm, telif ve tertibinde kuşkusuz mana ve mesaj kadar vezin ve kafiye (*muvâzene*, *muâdele*, *müşâkele*, *mümâsele* ve *müşâbehe*) zevki de gözetilmiştir. Bunun da nedeni, ilk muhatap Mekkeli Araplarda vezin ve kafiye'nin hoş gidiyor ve tutulur olmasıdır. Dolayısıyla Allah'ın, onların yaygın, meşhur, maruf ve kendi aralarında makbul zevkleri üzere hitap etmiş olması, 7. yüzyıl Arapların dil ve edebî antropolojilerini hesaba katmış olmasıdır. Her ne kadar şiir ve secide mana, vezne/kalıba tabi kılındığından dolayı şiir ve vezin, kimi İslam bilginleri, özellikle de Eş'arîler tarafından Kur'an'dan nefyedilse ve Kur'an kelâmı için seci bir ayıp görülse de Mekkî hitaplarda nazma, ahenge gösterilen ehemmiyetin manadan pek de geri kalır bir yanı yoktur. Hatta kimi sûre ve âyetlerde hitap sanki salt nazım zevkini,

¹⁹ وبعض القوم يخلق ثم لا يفري ... وأراك تفري ما خلقت bk. Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhü Kitâbi Sîbeveyh*, thk. Ahmed Hasen Mehdelî-Alî Seyyid Alî (Beyrût-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), 5/57; İbn Cinnî, *Sırru sinâ'ati'l-i'râb* (Beyrût-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 2/136.

²⁰ غَرَّتْهُ الْوِشَاحَيْنِ صَمُوثُ الْحَلْخَلْ bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 173; Muhammed b. Ca'fer el-Kazâz el-Kayravânî, *mâ Yecûzu fi's-şâ'iri li'z-zarûreti*, thk. Ramazân Abdu'd-Tevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî (Kuveyt: Dârü'l-Arûbe, ts.), 212; Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/266.

²¹ وكادت فَرَارَةٌ تشقى بنا ... فأولى فَرَارَةٌ أولى فَرَارا bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 174; Kayravânî, *mâ Yecûzu fi's-şâ'iri li'z-Zarûreti*, 231; Seleme b. Müslim el-'Avtebî, *el-İbâne fi'l-luğati'l-'Arabiyye*, thk. Abdulkerrîm Halîfe vd. (Saltanatu Ammân: Vizâretu't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1999), 1/140.

²² إِنَّ تَقْوَى رَبَّنَا خَيْرٌ نَقْلُ ... وَيَذَنُ اللَّهُ رَيْنِي وَعَجَلْ bk. Se'âlibî, *Fikhü'l-luğa*, 231; İbn 'Ufûr el-İşbilî, *Derâiru's-şî'r*, thk. es-Seyyid İbrâhim Muhammed (Beyrût: Dârü'l-Endülüs, 1980), 128.

²³ وَمِنْ شَأْنِي كَأَيْفٍ وَجْهُهُ ... إِذَا مَا انْتَسَبْتُ لَهُ أَنْكَرَنُ bk. Se'âlibî, *Fikhü'l-luğa*, 231; İbn 'Ufûr, *Derâiru's-şî'r*, 137.

²⁴ مَا بَالُ هَمْ عَمِيدَ بَاتٍ يَطْرُقُنِي ... بِالْوَادِ مِنْ هَنْدٍ إِذْ تَعْدُو عَوَادِيهَا bk. 'Avtebî, *el-İbâne*, 1/198.

²⁵ bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 174.

²⁶ Sübkî, *'Arûsü'l-efrâh*, 1/541.

ahengi doyurmak için teşekkül etmiştir. Vezin ve ölçüyü gözetme maksadıyla âyet sonlarından harflerin hazfedilmesi yahut kelimenin orijininde olmayan bir harfin kelimeye ziyade yapılması ya da vezne uysun diye kelimenin anlam açısından bulunması gereken konumundan alınıp yerinin değiştirilmesi (*takdîm ve te'hîr*) örnekleri de bu durumu teyid eder özelliktedir. Elbetteki uzun sûrelerde baştan sona bir sûrenin fâsıla/uyaklarının tek tip başlayıp tek tipte bittiğini ileri sürüyor değiliz. Bir pasajda fâsıla türü değişse ve farklı fâsılalara geçilse de iki, üç yahut daha fazla âyet arasında fâsılayı gözetme mantığı hiç değişmemektedir. Kuşkusuz Kur'ân hitabında çok aşikâr bir şekilde hazf, îcâz, ihtisâr ve izmârla gözetilen bu bedî'î sanatsal zevki, 7. yüzyıl Arap dil antropolojisinde, Arap edebî zevkinde aramak gerekir. Dolayısıyla Kur'ân'da yer alan bütün bu yapılar, onun ilâhî/semâvî özelliğinden değil, 7. yüzyıl temelli beşerî, kültürel antropolojik dil yapısından kaynaklanmaktadır.

1.2. Vezin ve Kafiye Amacı Dışında Gerçekleşen Hazifler

Vezin ve kafiye amacı dışında gerçekleşen haziflere gelince bunlar ya harf hazifleri ya da kelime ve cümle hazifleridir. Öncelikli olarak harf haziflerine bakıldığında bu haziflere, yalnızca vezin ve kâfiye tenâsübü için değil; farklı gerekçelerle de başvurulduğu görülür. Söz gelimi, ²⁷وَإِذَا كَانُوا لَهُمْ أَوْ وَزَنُوا لَهُمْ ²⁸âyetinde ²⁹أَمْ، غُلِبَتِ الرُّومُ ³⁰âyetinde ³¹سَيَرَّتْهَا ³²âyetinde ³³سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْأُولَى ³⁴âyetinde ³⁵أَبَاكَ ³⁶âyetinde ³⁷أَبَاكَ ³⁸âyetinde ³⁹أَبَاكَ ⁴⁰âyetinde ⁴¹أَبَاكَ ⁴²âyetinde ⁴³أَبَاكَ ⁴⁴âyetinde ⁴⁵أَبَاكَ ⁴⁶âyetinde ⁴⁷أَبَاكَ ⁴⁸âyetinde ⁴⁹أَبَاكَ ⁵⁰âyetinde ⁵¹أَبَاكَ ⁵²âyetinde ⁵³أَبَاكَ ⁵⁴âyetinde ⁵⁵أَبَاكَ ⁵⁶âyetinde ⁵⁷أَبَاكَ ⁵⁸âyetinde ⁵⁹أَبَاكَ ⁶⁰âyetinde ⁶¹أَبَاكَ ⁶²âyetinde ⁶³أَبَاكَ ⁶⁴âyetinde ⁶⁵أَبَاكَ ⁶⁶âyetinde ⁶⁷أَبَاكَ ⁶⁸âyetinde ⁶⁹أَبَاكَ ⁷⁰âyetinde ⁷¹أَبَاكَ ⁷²âyetinde ⁷³أَبَاكَ ⁷⁴âyetinde ⁷⁵أَبَاكَ ⁷⁶âyetinde ⁷⁷أَبَاكَ ⁷⁸âyetinde ⁷⁹أَبَاكَ ⁸⁰âyetinde ⁸¹أَبَاكَ ⁸²âyetinde ⁸³أَبَاكَ ⁸⁴âyetinde ⁸⁵أَبَاكَ ⁸⁶âyetinde ⁸⁷أَبَاكَ ⁸⁸âyetinde ⁸⁹أَبَاكَ ⁹⁰âyetinde ⁹¹أَبَاكَ ⁹²âyetinde ⁹³أَبَاكَ ⁹⁴âyetinde ⁹⁵أَبَاكَ ⁹⁶âyetinde ⁹⁷أَبَاكَ ⁹⁸âyetinde ⁹⁹أَبَاكَ ¹⁰⁰âyetinde ¹⁰¹أَبَاكَ ¹⁰²âyetinde ¹⁰³أَبَاكَ ¹⁰⁴âyetinde ¹⁰⁵أَبَاكَ ¹⁰⁶âyetinde ¹⁰⁷أَبَاكَ ¹⁰⁸âyetinde ¹⁰⁹أَبَاكَ ¹¹⁰âyetinde ¹¹¹أَبَاكَ ¹¹²âyetinde ¹¹³أَبَاكَ ¹¹⁴âyetinde ¹¹⁵أَبَاكَ ¹¹⁶âyetinde ¹¹⁷أَبَاكَ ¹¹⁸âyetinde ¹¹⁹أَبَاكَ ¹²⁰âyetinde ¹²¹أَبَاكَ ¹²²âyetinde ¹²³أَبَاكَ ¹²⁴âyetinde ¹²⁵أَبَاكَ ¹²⁶âyetinde ¹²⁷أَبَاكَ ¹²⁸âyetinde ¹²⁹أَبَاكَ ¹³⁰âyetinde ¹³¹أَبَاكَ ¹³²âyetinde ¹³³أَبَاكَ ¹³⁴âyetinde ¹³⁵أَبَاكَ ¹³⁶âyetinde ¹³⁷أَبَاكَ ¹³⁸âyetinde ¹³⁹أَبَاكَ ¹⁴⁰âyetinde ¹⁴¹أَبَاكَ ¹⁴²âyetinde ¹⁴³أَبَاكَ ¹⁴⁴âyetinde ¹⁴⁵أَبَاكَ ¹⁴⁶âyetinde ¹⁴⁷أَبَاكَ ¹⁴⁸âyetinde ¹⁴⁹أَبَاكَ ¹⁵⁰âyetinde ¹⁵¹أَبَاكَ ¹⁵²âyetinde ¹⁵³أَبَاكَ ¹⁵⁴âyetinde ¹⁵⁵أَبَاكَ ¹⁵⁶âyetinde ¹⁵⁷أَبَاكَ ¹⁵⁸âyetinde ¹⁵⁹أَبَاكَ ¹⁶⁰âyetinde ¹⁶¹أَبَاكَ ¹⁶²âyetinde ¹⁶³أَبَاكَ ¹⁶⁴âyetinde ¹⁶⁵أَبَاكَ ¹⁶⁶âyetinde ¹⁶⁷أَبَاكَ ¹⁶⁸âyetinde ¹⁶⁹أَبَاكَ ¹⁷⁰âyetinde ¹⁷¹أَبَاكَ ¹⁷²âyetinde ¹⁷³أَبَاكَ ¹⁷⁴âyetinde ¹⁷⁵أَبَاكَ ¹⁷⁶âyetinde ¹⁷⁷أَبَاكَ ¹⁷⁸âyetinde ¹⁷⁹أَبَاكَ ¹⁸⁰âyetinde ¹⁸¹أَبَاكَ ¹⁸²âyetinde ¹⁸³أَبَاكَ ¹⁸⁴âyetinde ¹⁸⁵أَبَاكَ ¹⁸⁶âyetinde ¹⁸⁷أَبَاكَ ¹⁸⁸âyetinde ¹⁸⁹أَبَاكَ ¹⁹⁰âyetinde ¹⁹¹أَبَاكَ ¹⁹²âyetinde ¹⁹³أَبَاكَ ¹⁹⁴âyetinde ¹⁹⁵أَبَاكَ ¹⁹⁶âyetinde ¹⁹⁷أَبَاكَ ¹⁹⁸âyetinde ¹⁹⁹أَبَاكَ ²⁰⁰âyetinde ²⁰¹أَبَاكَ ²⁰²âyetinde ²⁰³أَبَاكَ ²⁰⁴âyetinde ²⁰⁵أَبَاكَ ²⁰⁶âyetinde ²⁰⁷أَبَاكَ ²⁰⁸âyetinde ²⁰⁹أَبَاكَ ²¹⁰âyetinde ²¹¹أَبَاكَ ²¹²âyetinde ²¹³أَبَاكَ ²¹⁴âyetinde ²¹⁵أَبَاكَ ²¹⁶âyetinde ²¹⁷أَبَاكَ ²¹⁸âyetinde ²¹⁹أَبَاكَ ²²⁰âyetinde ²²¹أَبَاكَ ²²²âyetinde ²²³أَبَاكَ ²²⁴âyetinde ²²⁵أَبَاكَ ²²⁶âyetinde ²²⁷أَبَاكَ ²²⁸âyetinde ²²⁹أَبَاكَ ²³⁰âyetinde ²³¹أَبَاكَ ²³²âyetinde ²³³أَبَاكَ ²³⁴âyetinde ²³⁵أَبَاكَ ²³⁶âyetinde ²³⁷أَبَاكَ ²³⁸âyetinde ²³⁹أَبَاكَ ²⁴⁰âyetinde ²⁴¹أَبَاكَ ²⁴²âyetinde ²⁴³أَبَاكَ ²⁴⁴âyetinde ²⁴⁵أَبَاكَ ²⁴⁶âyetinde ²⁴⁷أَبَاكَ ²⁴⁸âyetinde ²⁴⁹أَبَاكَ ²⁵⁰âyetinde ²⁵¹أَبَاكَ ²⁵²âyetinde ²⁵³أَبَاكَ ²⁵⁴âyetinde ²⁵⁵أَبَاكَ ²⁵⁶âyetinde ²⁵⁷أَبَاكَ ²⁵⁸âyetinde ²⁵⁹أَبَاكَ ²⁶⁰âyetinde ²⁶¹أَبَاكَ ²⁶²âyetinde ²⁶³أَبَاكَ ²⁶⁴âyetinde ²⁶⁵أَبَاكَ ²⁶⁶âyetinde ²⁶⁷أَبَاكَ ²⁶⁸âyetinde ²⁶⁹أَبَاكَ ²⁷⁰âyetinde ²⁷¹أَبَاكَ ²⁷²âyetinde ²⁷³أَبَاكَ ²⁷⁴âyetinde ²⁷⁵أَبَاكَ ²⁷⁶âyetinde ²⁷⁷أَبَاكَ ²⁷⁸âyetinde ²⁷⁹أَبَاكَ ²⁸⁰âyetinde ²⁸¹أَبَاكَ ²⁸²âyetinde ²⁸³أَبَاكَ ²⁸⁴âyetinde ²⁸⁵أَبَاكَ ²⁸⁶âyetinde ²⁸⁷أَبَاكَ ²⁸⁸âyetinde ²⁸⁹أَبَاكَ ²⁹⁰âyetinde ²⁹¹أَبَاكَ ²⁹²âyetinde ²⁹³أَبَاكَ ²⁹⁴âyetinde ²⁹⁵أَبَاكَ ²⁹⁶âyetinde ²⁹⁷أَبَاكَ ²⁹⁸âyetinde ²⁹⁹أَبَاكَ ³⁰⁰âyetinde ³⁰¹أَبَاكَ ³⁰²âyetinde ³⁰³أَبَاكَ ³⁰⁴âyetinde ³⁰⁵أَبَاكَ ³⁰⁶âyetinde ³⁰⁷أَبَاكَ ³⁰⁸âyetinde ³⁰⁹أَبَاكَ ³¹⁰âyetinde ³¹¹أَبَاكَ ³¹²âyetinde ³¹³أَبَاكَ ³¹⁴âyetinde ³¹⁵أَبَاكَ ³¹⁶âyetinde ³¹⁷أَبَاكَ ³¹⁸âyetinde ³¹⁹أَبَاكَ ³²⁰âyetinde ³²¹أَبَاكَ ³²²âyetinde ³²³أَبَاكَ ³²⁴âyetinde ³²⁵أَبَاكَ ³²⁶âyetinde ³²⁷أَبَاكَ ³²⁸âyetinde ³²⁹أَبَاكَ ³³⁰âyetinde ³³¹أَبَاكَ ³³²âyetinde ³³³أَبَاكَ ³³⁴âyetinde ³³⁵أَبَاكَ ³³⁶âyetinde ³³⁷أَبَاكَ ³³⁸âyetinde ³³⁹أَبَاكَ ³⁴⁰âyetinde ³⁴¹أَبَاكَ ³⁴²âyetinde ³⁴³أَبَاكَ ³⁴⁴âyetinde ³⁴⁵أَبَاكَ ³⁴⁶âyetinde ³⁴⁷أَبَاكَ ³⁴⁸âyetinde ³⁴⁹أَبَاكَ ³⁵⁰âyetinde ³⁵¹أَبَاكَ ³⁵²âyetinde ³⁵³أَبَاكَ ³⁵⁴âyetinde ³⁵⁵أَبَاكَ ³⁵⁶âyetinde ³⁵⁷أَبَاكَ ³⁵⁸âyetinde ³⁵⁹أَبَاكَ ³⁶⁰âyetinde ³⁶¹أَبَاكَ ³⁶²âyetinde ³⁶³أَبَاكَ ³⁶⁴âyetinde ³⁶⁵أَبَاكَ ³⁶⁶âyetinde ³⁶⁷أَبَاكَ ³⁶⁸âyetinde ³⁶⁹أَبَاكَ ³⁷⁰âyetinde ³⁷¹أَبَاكَ ³⁷²âyetinde ³⁷³أَبَاكَ ³⁷⁴âyetinde ³⁷⁵أَبَاكَ ³⁷⁶âyetinde ³⁷⁷أَبَاكَ ³⁷⁸âyetinde ³⁷⁹أَبَاكَ ³⁸⁰âyetinde ³⁸¹أَبَاكَ ³⁸²âyetinde ³⁸³أَبَاكَ ³⁸⁴âyetinde ³⁸⁵أَبَاكَ ³⁸⁶âyetinde ³⁸⁷أَبَاكَ ³⁸⁸âyetinde ³⁸⁹أَبَاكَ ³⁹⁰âyetinde ³⁹¹أَبَاكَ ³⁹²âyetinde ³⁹³أَبَاكَ ³⁹⁴âyetinde ³⁹⁵أَبَاكَ ³⁹⁶âyetinde ³⁹⁷أَبَاكَ ³⁹⁸âyetinde ³⁹⁹أَبَاكَ ⁴⁰⁰âyetinde ⁴⁰¹أَبَاكَ ⁴⁰²âyetinde ⁴⁰³أَبَاكَ ⁴⁰⁴âyetinde ⁴⁰⁵أَبَاكَ ⁴⁰⁶âyetinde ⁴⁰⁷أَبَاكَ ⁴⁰⁸âyetinde ⁴⁰⁹أَبَاكَ ⁴¹⁰âyetinde ⁴¹¹أَبَاكَ ⁴¹²âyetinde ⁴¹³أَبَاكَ ⁴¹⁴âyetinde ⁴¹⁵أَبَاكَ ⁴¹⁶âyetinde ⁴¹⁷أَبَاكَ ⁴¹⁸âyetinde ⁴¹⁹أَبَاكَ ⁴²⁰âyetinde ⁴²¹أَبَاكَ ⁴²²âyetinde ⁴²³أَبَاكَ ⁴²⁴âyetinde ⁴²⁵أَبَاكَ ⁴²⁶âyetinde ⁴²⁷أَبَاكَ ⁴²⁸âyetinde ⁴²⁹أَبَاكَ ⁴³⁰âyetinde ⁴³¹أَبَاكَ ⁴³²âyetinde ⁴³³أَبَاكَ ⁴³⁴âyetinde ⁴³⁵أَبَاكَ ⁴³⁶âyetinde ⁴³⁷أَبَاكَ ⁴³⁸âyetinde ⁴³⁹أَبَاكَ ⁴⁴⁰âyetinde ⁴⁴¹أَبَاكَ ⁴⁴²âyetinde ⁴⁴³أَبَاكَ ⁴⁴⁴âyetinde ⁴⁴⁵أَبَاكَ ⁴⁴⁶âyetinde ⁴⁴⁷أَبَاكَ ⁴⁴⁸âyetinde ⁴⁴⁹أَبَاكَ ⁴⁵⁰âyetinde ⁴⁵¹أَبَاكَ ⁴⁵²âyetinde ⁴⁵³أَبَاكَ ⁴⁵⁴âyetinde ⁴⁵⁵أَبَاكَ ⁴⁵⁶âyetinde ⁴⁵⁷أَبَاكَ ⁴⁵⁸âyetinde ⁴⁵⁹أَبَاكَ ⁴⁶⁰âyetinde ⁴⁶¹أَبَاكَ ⁴⁶²âyetinde ⁴⁶³أَبَاكَ ⁴⁶⁴âyetinde ⁴⁶⁵أَبَاكَ ⁴⁶⁶âyetinde ⁴⁶⁷أَبَاكَ ⁴⁶⁸âyetinde ⁴⁶⁹أَبَاكَ ⁴⁷⁰âyetinde ⁴⁷¹أَبَاكَ ⁴⁷²âyetinde ⁴⁷³أَبَاكَ ⁴⁷⁴âyetinde ⁴⁷⁵أَبَاكَ ⁴⁷⁶âyetinde ⁴⁷⁷أَبَاكَ ⁴⁷⁸âyetinde ⁴⁷⁹أَبَاكَ ⁴⁸⁰âyetinde ⁴⁸¹أَبَاكَ ⁴⁸²âyetinde ⁴⁸³أَبَاكَ ⁴⁸⁴âyetinde ⁴⁸⁵أَبَاكَ ⁴⁸⁶âyetinde ⁴⁸⁷أَبَاكَ ⁴⁸⁸âyetinde ⁴⁸⁹أَبَاكَ ⁴⁹⁰âyetinde ⁴⁹¹أَبَاكَ ⁴⁹²âyetinde ⁴⁹³أَبَاكَ ⁴⁹⁴âyetinde ⁴⁹⁵أَبَاكَ ⁴⁹⁶âyetinde ⁴⁹⁷أَبَاكَ ⁴⁹⁸âyetinde ⁴⁹⁹أَبَاكَ ⁵⁰⁰âyetinde ⁵⁰¹أَبَاكَ ⁵⁰²âyetinde ⁵⁰³أَبَاكَ ⁵⁰⁴âyetinde ⁵⁰⁵أَبَاكَ ⁵⁰⁶âyetinde ⁵⁰⁷أَبَاكَ ⁵⁰⁸âyetinde ⁵⁰⁹أَبَاكَ ⁵¹⁰âyetinde ⁵¹¹أَبَاكَ ⁵¹²âyetinde ⁵¹³أَبَاكَ ⁵¹⁴âyetinde ⁵¹⁵أَبَاكَ ⁵¹⁶âyetinde ⁵¹⁷أَبَاكَ ⁵¹⁸âyetinde ⁵¹⁹أَبَاكَ ⁵²⁰âyetinde ⁵²¹أَبَاكَ ⁵²²âyetinde ⁵²³أَبَاكَ ⁵²⁴âyetinde ⁵²⁵أَبَاكَ ⁵²⁶âyetinde ⁵²⁷أَبَاكَ ⁵²⁸âyetinde ⁵²⁹أَبَاكَ ⁵³⁰âyetinde ⁵³¹أَبَاكَ ⁵³²âyetinde ⁵³³أَبَاكَ ⁵³⁴âyetinde ⁵³⁵أَبَاكَ ⁵³⁶âyetinde ⁵³⁷أَبَاكَ ⁵³⁸âyetinde ⁵³⁹أَبَاكَ ⁵⁴⁰âyetinde ⁵⁴¹أَبَاكَ ⁵⁴²âyetinde ⁵⁴³أَبَاكَ ⁵⁴⁴âyetinde ⁵⁴⁵أَبَاكَ ⁵⁴⁶âyetinde ⁵⁴⁷أَبَاكَ ⁵⁴⁸âyetinde ⁵⁴⁹أَبَاكَ ⁵⁵⁰âyetinde ⁵⁵¹أَبَاكَ ⁵⁵²âyetinde ⁵⁵³أَبَاكَ ⁵⁵⁴âyetinde ⁵⁵⁵أَبَاكَ ⁵⁵⁶âyetinde ⁵⁵⁷أَبَاكَ ⁵⁵⁸âyetinde ⁵⁵⁹أَبَاكَ ⁵⁶⁰âyetinde ⁵⁶¹أَبَاكَ ⁵⁶²âyetinde ⁵⁶³أَبَاكَ ⁵⁶⁴âyetinde ⁵⁶⁵أَبَاكَ ⁵⁶⁶âyetinde ⁵⁶⁷أَبَاكَ ⁵⁶⁸âyetinde ⁵⁶⁹أَبَاكَ ⁵⁷⁰âyetinde ⁵⁷¹أَبَاكَ ⁵⁷²âyetinde ⁵⁷³أَبَاكَ ⁵⁷⁴âyetinde ⁵⁷⁵أَبَاكَ ⁵⁷⁶âyetinde ⁵⁷⁷أَبَاكَ ⁵⁷⁸âyetinde ⁵⁷⁹أَبَاكَ ⁵⁸⁰âyetinde ⁵⁸¹أَبَاكَ ⁵⁸²âyetinde ⁵⁸³أَبَاكَ ⁵⁸⁴âyetinde ⁵⁸⁵أَبَاكَ ⁵⁸⁶âyetinde ⁵⁸⁷أَبَاكَ ⁵⁸⁸âyetinde ⁵⁸⁹أَبَاكَ ⁵⁹⁰âyetinde ⁵⁹¹أَبَاكَ ⁵⁹²âyetinde ⁵⁹³أَبَاكَ ⁵⁹⁴âyetinde ⁵⁹⁵أَبَاكَ ⁵⁹⁶âyetinde ⁵⁹⁷أَبَاكَ ⁵⁹⁸âyetinde ⁵⁹⁹أَبَاكَ ⁶⁰⁰âyetinde ⁶⁰¹أَبَاكَ ⁶⁰²âyetinde ⁶⁰³أَبَاكَ ⁶⁰⁴âyetinde ⁶⁰⁵أَبَاكَ ⁶⁰⁶âyetinde ⁶⁰⁷أَبَاكَ ⁶⁰⁸âyetinde ⁶⁰⁹أَبَاكَ ⁶¹⁰âyetinde ⁶¹¹أَبَاكَ ⁶¹²âyetinde ⁶¹³أَبَاكَ ⁶¹⁴âyetinde ⁶¹⁵أَبَاكَ ⁶¹⁶âyetinde ⁶¹⁷أَبَاكَ ⁶¹⁸âyetinde ⁶¹⁹أَبَاكَ ⁶²⁰âyetinde ⁶²¹أَبَاكَ ⁶²²âyetinde ⁶²³أَبَاكَ ⁶²⁴âyetinde ⁶²⁵أَبَاكَ ⁶²⁶âyetinde ⁶²⁷أَبَاكَ ⁶²⁸âyetinde ⁶²⁹أَبَاكَ ⁶³⁰âyetinde ⁶³¹أَبَاكَ ⁶³²âyetinde ⁶³³أَبَاكَ ⁶³⁴âyetinde ⁶³⁵أَبَاكَ ⁶³⁶âyetinde ⁶³⁷أَبَاكَ ⁶³⁸âyetinde ⁶³⁹أَبَاكَ ⁶⁴⁰âyetinde ⁶⁴¹أَبَاكَ ⁶⁴²âyetinde ⁶⁴³أَبَاكَ ⁶⁴⁴âyetinde ⁶⁴⁵أَبَاكَ ⁶⁴⁶âyetinde ⁶⁴⁷أَبَاكَ ⁶⁴⁸âyetinde ⁶⁴⁹أَبَاكَ ⁶⁵⁰âyetinde ⁶⁵¹أَبَاكَ ⁶⁵²âyetinde ⁶⁵³أَبَاكَ ⁶⁵⁴âyetinde ⁶⁵⁵أَبَاكَ ⁶⁵⁶âyetinde ⁶⁵⁷أَبَاكَ ⁶⁵⁸âyetinde ⁶⁵⁹أَبَاكَ ⁶⁶⁰âyetinde ⁶⁶¹أَبَاكَ ⁶⁶²âyetinde ⁶⁶³أَبَاكَ ⁶⁶⁴âyetinde ⁶⁶⁵أَبَاكَ ⁶⁶⁶âyetinde ⁶⁶⁷أَبَاكَ ⁶⁶⁸âyetinde ⁶⁶⁹أَبَاكَ ⁶⁷⁰âyetinde ⁶⁷¹أَبَاكَ ⁶⁷²âyetinde ⁶⁷³أَبَاكَ ⁶⁷⁴âyetinde ⁶⁷⁵أَبَاكَ ⁶⁷⁶âyetinde ⁶⁷⁷أَبَاكَ ⁶⁷⁸âyetinde ⁶⁷⁹أَبَاكَ ⁶⁸⁰âyetinde ⁶⁸¹أَبَاكَ ⁶⁸²âyetinde ⁶⁸³أَبَاكَ ⁶⁸⁴âyetinde ⁶⁸⁵أَبَاكَ ⁶⁸⁶âyetinde ⁶⁸⁷أَبَاكَ ⁶⁸⁸âyetinde ⁶⁸⁹أَبَاكَ ⁶⁹⁰âyetinde ⁶⁹¹أَبَاكَ ⁶⁹²âyetinde ⁶⁹³أَبَاكَ ⁶⁹⁴âyetinde ⁶⁹⁵أَبَاكَ ⁶⁹⁶âyetinde ⁶⁹⁷أَبَاكَ ⁶⁹⁸âyetinde ⁶⁹⁹أَبَاكَ ⁷⁰⁰âyetinde ⁷⁰¹أَبَاكَ ⁷⁰²âyetinde ⁷⁰³أَبَاكَ ⁷⁰⁴âyetinde ⁷⁰⁵أَبَاكَ ⁷⁰⁶âyetinde ⁷⁰⁷أَبَاكَ ⁷⁰⁸âyetinde ⁷⁰⁹أَبَاكَ ⁷¹⁰âyetinde ⁷¹¹أَبَاكَ ⁷¹²âyetinde ⁷¹³أَبَاكَ ⁷¹⁴âyetinde ⁷¹⁵أَبَاكَ ⁷¹⁶âyetinde ⁷¹⁷أَبَاكَ ⁷¹⁸âyetinde ⁷¹⁹أَبَاكَ ⁷²⁰âyetinde ⁷²¹أَبَاكَ ⁷²²âyetinde ⁷²³أَبَاكَ ⁷²⁴âyetinde ⁷²⁵أَبَاكَ ⁷²⁶âyetinde ⁷²⁷أَبَاكَ ⁷²⁸âyetinde ⁷²⁹أَبَاكَ ⁷³⁰âyetinde ⁷³¹أَبَاكَ ⁷³²âyetinde ⁷³³أَبَاكَ ⁷³⁴âyetinde ⁷³⁵أَبَاكَ ⁷³⁶âyetinde ⁷³⁷أَبَاكَ ⁷³⁸âyetinde ⁷³⁹أَبَاكَ ⁷⁴⁰âyetinde ⁷⁴¹أَبَاكَ ⁷⁴²âyetinde ⁷⁴³أَبَاكَ ⁷⁴⁴âyetinde ⁷⁴⁵أَبَاكَ ⁷⁴⁶âyetinde ⁷⁴⁷أَبَاكَ ⁷⁴⁸âyetinde ⁷⁴⁹أَبَاكَ ⁷⁵⁰âyetinde ⁷⁵¹أَبَاكَ ⁷⁵²âyetinde ⁷⁵³أَبَاكَ ⁷⁵⁴âyetinde ⁷⁵⁵أَبَاكَ ⁷⁵⁶âyetinde ⁷⁵⁷أَبَاكَ ⁷⁵⁸âyetinde ⁷⁵⁹أَبَاكَ ⁷⁶⁰âyetinde ⁷⁶¹أَبَاكَ ⁷⁶²âyetinde ⁷⁶³أَبَاكَ ⁷⁶⁴âyetinde ⁷⁶⁵أَبَاكَ ⁷⁶⁶âyetinde ⁷⁶⁷أَبَاكَ ⁷⁶⁸âyetinde ⁷⁶⁹أَبَاكَ ⁷⁷⁰âyetinde ⁷⁷¹أَبَاكَ ⁷⁷²âyetinde ⁷⁷³أَبَاكَ ⁷⁷⁴âyetinde ⁷⁷⁵أَبَاكَ ⁷⁷⁶âyetinde ⁷⁷⁷أَبَاكَ ⁷⁷⁸âyetinde ⁷⁷⁹أَبَاكَ ⁷⁸⁰âyetinde ⁷⁸¹أَبَاكَ ⁷⁸²âyetinde ⁷⁸³أَبَاكَ ⁷⁸⁴âyetinde ⁷⁸⁵أَبَاكَ ⁷⁸⁶âyetinde ⁷⁸⁷أَبَاكَ ⁷⁸⁸âyetinde ⁷⁸⁹أَبَاكَ ⁷⁹⁰âyetinde ⁷⁹¹أَبَاكَ ⁷⁹²âyetinde ⁷⁹³أَبَاكَ ⁷⁹⁴âyetinde ⁷⁹⁵أَبَاكَ ⁷⁹⁶âyetinde ⁷⁹⁷أَبَاكَ ⁷⁹⁸âyetinde ⁷⁹⁹أَبَاكَ ⁸⁰⁰âyetinde ⁸⁰¹أَبَاكَ ⁸⁰²âyetinde ⁸⁰³أَبَاكَ ⁸⁰⁴âyetinde ⁸⁰⁵أَبَاكَ ⁸⁰⁶âyetinde ⁸⁰⁷أَبَاكَ ⁸⁰⁸âyetinde ⁸⁰⁹أَبَاكَ ⁸¹⁰âyetinde ⁸¹¹أَبَاكَ ⁸¹²âyetinde ⁸¹³أَبَاكَ ⁸¹⁴âyetinde ⁸¹⁵أَبَاكَ ⁸¹⁶âyetinde ⁸¹⁷أَبَاكَ ⁸¹⁸âyetinde ⁸¹⁹أَبَاكَ ⁸²⁰âyetinde ⁸²¹أَبَاكَ ⁸²²âyetinde ⁸²³أَبَاكَ ⁸²⁴âyetinde ⁸²⁵أَبَاكَ ⁸²⁶âyetinde ⁸²⁷أَبَاكَ ⁸²⁸âyetinde ⁸²⁹أَبَاكَ ⁸³⁰âyetinde ⁸³¹أَبَاكَ ⁸³²âyetinde ⁸³³أَبَاكَ ⁸³⁴âyetinde ⁸³⁵أَبَاكَ ⁸³⁶âyetinde ⁸³⁷أَبَاكَ ⁸³⁸âyetinde ⁸³⁹أَبَاكَ ⁸⁴⁰âyetinde ⁸⁴¹أَبَاكَ ⁸⁴²âyetinde ⁸⁴³أَبَاكَ ⁸⁴⁴âyetinde ⁸⁴⁵أَبَاكَ ⁸⁴⁶âyetinde ⁸⁴⁷أَبَاكَ ⁸⁴⁸âyetinde ⁸⁴⁹أَبَاكَ ⁸⁵⁰âyetinde ⁸⁵¹أَبَاكَ ⁸⁵²âyetinde ⁸⁵³أَبَاكَ ⁸⁵⁴âyetinde ⁸⁵⁵أَبَاكَ ⁸⁵⁶âyetinde ⁸⁵⁷أَبَاكَ ⁸⁵⁸âyetinde ⁸⁵⁹أَبَاكَ ⁸⁶⁰âyetinde ⁸⁶¹أَبَاكَ ⁸⁶²âyetinde ⁸⁶³أَبَاكَ ⁸⁶⁴âyetinde ⁸⁶⁵أَبَاكَ ⁸⁶⁶âyetinde ⁸⁶⁷أَبَاكَ ⁸⁶⁸âyetinde ⁸⁶⁹أَبَاكَ ⁸⁷⁰âyetinde ⁸⁷¹أَبَاكَ ⁸⁷²âyetinde ⁸⁷³أَبَاكَ ⁸⁷⁴âyetinde ⁸⁷⁵أَبَاكَ ⁸⁷⁶âyetinde ⁸⁷⁷أَبَاكَ ⁸⁷⁸âyetinde ⁸⁷⁹أَبَاكَ ⁸⁸⁰âyetinde ⁸⁸¹أَبَاكَ ⁸⁸²âyetinde ⁸⁸³أَبَاكَ ⁸⁸⁴âyetinde ⁸⁸⁵أَبَاكَ ⁸⁸⁶âyetinde ⁸⁸⁷أَبَاكَ ⁸⁸⁸âyetinde ⁸⁸⁹أَبَاكَ ⁸⁹⁰âyetinde ⁸⁹¹أَبَاكَ ⁸⁹²âyetinde ⁸⁹³أَبَاكَ ⁸⁹⁴âyetinde ⁸⁹⁵أَبَاكَ ⁸⁹⁶âyetinde ⁸⁹⁷أَبَاكَ ⁸⁹⁸âyetinde ⁸⁹⁹أَبَاكَ ⁹⁰⁰âyetinde ⁹⁰¹أَبَاكَ ⁹⁰²âyetinde ⁹⁰³أَبَاكَ ⁹⁰⁴âyetinde ⁹⁰⁵أَبَاكَ ⁹⁰⁶âyetinde ⁹⁰⁷أَبَاكَ ⁹⁰⁸âyetinde ⁹⁰⁹أَبَاكَ ⁹¹⁰âyetinde ⁹¹¹أَبَاكَ ⁹¹²âyetinde ⁹¹³أَبَاكَ ⁹¹⁴âyetinde ⁹¹⁵أَبَاكَ ⁹¹⁶âyetinde ⁹¹⁷أَبَاكَ ⁹¹⁸âyetinde ⁹¹⁹أَبَاكَ ⁹²⁰âyetinde ⁹²¹أَبَاكَ ⁹²²âyetinde ⁹²³أَبَاكَ ⁹²⁴âyetinde ⁹²⁵أَبَاكَ ⁹²⁶âyetinde ⁹²⁷أَبَاكَ ⁹²⁸âyetinde ⁹²⁹أَبَاكَ ⁹³⁰âyetinde ⁹³¹أَبَاكَ ⁹³²âyetinde ⁹³³أَبَاكَ ⁹³⁴âyetinde ⁹³⁵أَبَاكَ ⁹³⁶âyetinde ⁹³⁷أَبَاكَ ⁹³⁸âyetinde ⁹³⁹أَبَاكَ ⁹⁴⁰âyetinde ⁹⁴¹أَبَاكَ ⁹⁴²âyetinde ⁹⁴³أَبَاكَ ⁹⁴⁴âyetinde ⁹⁴⁵أَبَاكَ ⁹⁴⁶âyetinde ⁹⁴⁷أَبَاكَ ⁹⁴⁸âyetinde ⁹⁴⁹أَبَاكَ ⁹⁵⁰âyetinde ⁹⁵¹أَبَاكَ ⁹⁵²âyetinde ⁹⁵³أَبَاكَ ⁹⁵⁴âyetinde ⁹⁵⁵أَبَاكَ ⁹⁵⁶âyetinde ⁹⁵⁷أَبَاكَ ⁹⁵⁸âyetinde ⁹⁵⁹أَبَاكَ ⁹⁶⁰âyetinde ⁹⁶¹أَبَاكَ ⁹⁶²âyetinde ⁹⁶³أَبَاكَ ⁹⁶⁴âyetinde ⁹⁶⁵أَبَاكَ ⁹⁶⁶âyetinde ⁹⁶⁷أَبَاكَ ⁹⁶⁸âyetinde ⁹⁶⁹أَبَاكَ ⁹⁷⁰âyetinde ⁹⁷¹أَبَاكَ ⁹⁷²âyetinde ⁹

hazfederlerdi. Örneğin, *لا يك* ifadesinin aslı *لا يك* dür. Yine, fakat şöyle yapacağım/ *ولاك* *لاك* ifadesinde *ولاك* nin aslı *ولكن* dir. Onlar *terhîm*³⁶ yaparak da kelimenin sonundan harfi hazfederlerdi. Şöyle ki *يا صاحب* seslenişini kastederek *يا صاح* demeleri; *يا حار* diyerek *يا حارث* kastetmeleri bu kabildendir.³⁷ *ولكن* kelimesindeki *ن* harfinin hazfini muhadram şairlerden Necâî el-Hârisî'nin (öl. 40/660) bir şiirinde de görüyoruz.³⁸ O bakımdan Sîbeveyh, *لم اك* vb. türden kelime sonlarında harfleri hafzetmeyi, Arapların, kelâmlarında (günlük konuşma dillerinde) çokça geçen kelimelerin hâlini değiştirme âdetleriyle ilişkilendirmiştir.³⁹ Arapların gündelik konuşma dillerinde hafzî çok yaygın kullandıklarına dair klasik kaynaklarda pek çok örnek söz konusudur.⁴⁰

Bu türden 7. yüzyıl Arap dil antropolojisine ait kullanımlar, kelime sonlarındaki *ن* harfinin hafzedilmiş olduğu ... *لَمْ يَكْ*⁴¹ ... *وَأِنْ يَكْ*⁴² ... *وَلَا تَكْ*⁴³ âyet örneklerinde görüldüğü gibi Kur'an'da da azımsanmayacak oranda yer alır. Harf hafızlarıyla ilgili daha pek çok âyet ve İslam öncesine ve sonrasına ait Arap şiiri, örnek verilebilir.⁴⁴ Ne var ki kelimenin sonundaki mütekellim “*ya/ى*”sının sonundan ya harfinin hafzedilmesinde Kur'an hattında bir bütünlük olmadığı gibi, *كان* fiilinin *يكون/تكون* müzârisinden *ن* harfinin hafzedilip-hafzedilmemesi konusunda da bir bütünlük yoktur. Söz gelimi nahiv/gramer açısından nûnun hafzedilme ilkelerini taşıdıklarından dolayı *لَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁴⁵, *وَلَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁴⁶, *وَلَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁴⁷ âyetlerinde nûn hafzedildiği hâlde aynı gramer kurallarına sahip olmalarına rağmen *وَلَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁴⁸, *وَلَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁴⁹, *وَلَمْ يَكْ* *لَمْ يَكْ*⁵⁰ âyetlerinde

³⁶ Terhîm, telaffuzu kolaylaştırmak için ismin sonunun hafzedilmesidir. bk. Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *Kitâbu't-Ta'rîfât*, thk. Cemâ'atün mine'l-'ulemâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983), 56.

³⁷ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut-Lübnân: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.), 186-187.

³⁸ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 186-187; İbnü's-Şecerî, *Emâlî*, 2/167; İbn Abdi Rabbih, *el-'İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1404), 4/268; İbn Sinân el-Hafâcî, *Sırrü'l-fesâha* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1982.), 80; 'Ukberî, *Şerhü divânî'l-Mütenebbî*, thk. Mustafâ es-Sakâ vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978), 1/243.

³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâne'î, 1988), 2/196; Sîbeveyh, hafız ve izmârları muhatabın kelâmdan kastedileni bilmesi bunun artık yaygın bir kullanım hâline gelmesi nedeniyle mütekellimin kolayı tercih etmesiyle ilişkilendirdiği gibi o dönem Arapların gündelik konuşma ve yazı dillerinde çokça başvurdukları/kullandıkları lugavî bir kültür olmasıyla da ilintilendirmiştir. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 1/224, 275, 280-281, 284; 2/179; 3/499, 529; 4/481; İkinci, *Kur'an'da Hafz*, 21; Ergüven, “Arapçada Kesretü'l-İsti'mâl Gerekçesiyle “Re'â” Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hafzedilmesi Olgusu”, 46-47; Kuşçuoğlu, “Hafz Kavramının Kur'an ve Arab Dili Açısından Tahlili”, 29.

⁴⁰ Örnekler için bk. İkinci, *Kur'an'da Hafz*, 19.

⁴¹ el-Müddessir 74/43-44.

⁴² el-Mü'min 40/28.

⁴³ en-Nahl, 16/127.

⁴⁴ bk. İbnü's-Şecerî, *Emâlî*, 2/128-153.

⁴⁵ en-Nahl 16/120.

⁴⁶ Meryem 19/20.

⁴⁷ Meryem 19/9.

⁴⁸ el-İsrâ 17/111.

⁴⁹ el-En 'âm 6/101.

⁵⁰ Meryem 19/4.

⁵¹ Meryem 19/14.

nûn harfi hazfedilmemiştir. Yine farklı sûrelerde aynı âyet kalıplarının birinde söz gelimi ⁵² وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ ayetinde ن harfi, sakıt iken; diğer bir ayette örneğin ⁵³ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِي ضَيْقٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ ayetinde sabit kalmıştır. Benzer şekilde aynı ifade kalıplarıyla gelen ⁵⁴ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِنْهُ ayetlerinde hazfedilmiş olduğu hâlde ⁵⁵ فَلَا تَكُ فِي مِرْيَةٍ مِّمَّا يَمْكُرُونَ ayetinde ispat olunmuştur. Yine, ⁵⁶ وَلَمْ تَكُ نَظِيمُ الْمُسْكِينِ, ⁵⁷ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ, ⁵⁸ أَلَمْ يَكُ نُظْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنَى, ⁵⁹ أَلَمْ تَكُنْ أَيْتِي تُتْلَى عَلَيْكُمْ hâlde ⁶⁰ أَيْمَانُهُمْ ayetlerinde müzâri fiilden nûn hazfedildiği hâlde ⁶¹ أَلَمْ تَكُنْ ayetlerinde ise hazfedilmemiştir. O bakımdan aynı gramer şartlarına sahip oldukları hâlde bir âyette ن harfinin sakıt, diğer âyette sabit olmasını çağdaş araştırmacılar, ⁶² her ne kadar bir hikmete yani belâğî anlam incelik ve farklılıklarına bağlasalar da tam tersine bunu, o dönem Arapların bütünlüksüz, parçalanmış kabile yapısı dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişkilendirmek daha doğru olacaktır.

Vezin ve kafiye amacı dışında gerçekleşen diğer hazifler ise kelime veya cümle hazifleridir. İsim veya fiil olsun kelime ve cümlelerin hazif, îcâz, ihtisâr ve izmârları da o dönem Arapların dili kullanım âdet ve gelenekleriyle ilişkilidir. Söz gelimi الْحَجُّ أَشْهُرٌ ayetindeki hazif bu kabildendir. Şöyle ki “*Hac belli aylardır*” manasında değil, “*Haccın vakitleri belli aylardır*” اَوَاقَاتُ الْحَجِّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ kelimesi hazfedilmiştir. ⁶³ Çünkü Avtebî’nin dediği gibi, Araplar, anlam muhatabın zihninde bilindiğinden dolayı özellikle de muhataplar tarafından malum ve meşhur olan isimlerde muzâf ismini düşürüp, onun yerine muzâfun ileyh ile yetinirlerdi. ⁶⁴ Yine, “*Bunun üzerine Musa’ya, “Asan ile denize vur” diye vahyettik. Deniz derhal yarıldı*” أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ فَانْفَلَقَ ⁶⁵ ayetinde de hazif söz konusudur. Normalde hazifsiz yani olması gereken hâli, “*Asanı denize vur*”, diye vahyettik. Musa esasını denize vurdu ve deniz derhal yarıldı” أَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَ ⁶⁶ şeklindedir. Aynı şekilde “*Ben size onun yorumunu haber veririm, hemen beni*

⁵² en-Nahl 16/127.

⁵³ en-Neml 27/70;

⁵⁴ Hûd 11/17.

⁵⁵ Hûd 11/109.

⁵⁶ es-Secde 32/23.

⁵⁷ el-Müddessir 74/43-44.

⁵⁸ el-Kıyâme 75/37.

⁵⁹ el-Mü’min 40/50.

⁶⁰ el-Mü’minûn 40/85.

⁶¹ el-Mü’minûn 23/105.

⁶² en-Nisâ 4/97.

⁶³ Bu ن harfinin âyetlerde sübûtunu ve sukûtunu yani açığa çıkmasını yahut hazfedilmiş olmasını, belâğî anlam incelikleriyle/hikmetle ilişkisine dair bk. Şahin, “Kâne’nin Muzârisinden Nûn’un Hazfı”, 239-250.

⁶⁴ el-Bakara 2/197.

⁶⁵ Takyuddîn ibn Teymiyye, *Mecmû’u’l-fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım (el-Medînetü’l-Münevvere: Mecmeu’l-Melik Fahd li-Tıbbâti’l-Mushafî’ş-Şerîf, 1995), 20/466.

⁶⁶ ‘Avtebî, *el-İbâne*, 2/15.

⁶⁷ eş-Şuarâ 26/63.

⁶⁸ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 156; İbnü’ş-Şecerî, *Emâli*, 2/123.

(zindana) gönderin' dedi. 'Yûsuf! Ey doğru sözlü! ... hakkında bize yorum yap" *أَنَا أَنْبَأُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ* 69 âyetindeki hazif, ihtisâr ve izmârlar ise "Ben size onun yorumunu haber veririm, hemen beni (zindana) gönderin' dedi. Onu zindana gönderdiler, zindanda Yusuf'un yanına gelip ona şöyle dedi: 'Yûsuf! Ey doğru sözlü! ... hakkında bize yorum yap", *أَنَا أَنْبَأُكُمْ بِتَأْوِيلِهِ* 70 takdirıyla ortaya konmuştur. Şerîf el-Mürtezâ bunu, başka kelâmı olmayan fasih ihtisâr ve hayret verici hazifler arasında saymıştır.⁷⁰

Yine "Bu, suçlular hoşlanmasa da Allah'ın hakkı ortaya çıkarması ve bâtılı ortadan kaldırması için" *يُضِلُّ الْبَاطِلَ وَيُخْلِقُ الْحَقَّ وَيُطْلِقُ الْبَاطِلَ* 71 âyetinde bunu yaptı/هذا cümlesinin; aynı şekilde "Yüzleri kararanlara, 'İmanınızdan sonra inkâr ettiniz, öyle mi?" *فَأَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْ أَكَفَرْتُمْ* 72 âyetinde cümlesinden önce, onlara şöyle denilir/فيقال لهم ifadesinin; yine "Melekler onları karşılarlar: 'İşte bu, size vaad edilen (mutlu) gününüzdür'" *وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَذَا يَوْمُكُمْ* 73 âyetinde *هَذَا* işaret isminden önce, onlar şöyle derler/يقولون cümlesinin; 74 *اعملوا آل داود* âyetinde *اعملوا الأعمال* "Ey Davud ailesi! Bu nimetlere şükrederek güzel işler yapınız" *العمل الصالحة* takdirinde görüldüğü gibi güzel işler/العمل الصالحة ve bu nimetler/هذه النعم ifadelerinin hafzedilmiş olması bu kabildendir.⁷⁶ Daha pek çok âyet örnek gösterilebilir.⁷⁷ Kur'an'da haber yahut şart cümlelerinin cevabının gizlenmiş olması da bu kabildendir. Örneğin, *وَلَوْ أَنَّ قُرْآنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ* âyetinde *لَوْ* ile gelen şart cümlesinin cevabı yani *لَكَانَ هَذَا الْقُرْآنُ* ifadesi mahzûf ve muzmardır. Çünkü kelâmın, söylev ve nutkun kendisine işaret etmesiyle yetinerek ve muhatabın da anladığına güvenerek haber/cevap cümlesini hafzetmek/gizlemek (*el-keff*), cümleyi kopuk, eksilteli bırakmak o dönem Arapların lugavî/filolojik âdet ve geleneklerindendi.⁷⁸ Şart cümlesinin cevabının ve haber cümlelerinin hazif ve ihtisârına ilişkin âyet örnekleri çoğaltılabilir.⁷⁹

Kur'an'daki isim ve fiil/cümle türünden bu hazifli yapıların nedeni kuşkusuz o dönem Arapların dili kullanım âdetleridir. Çünkü muzmar, mahzûf ve muhtasar söz dizgeleri, cahiliye Arap şiirinde de azımsanmayacak oranda çoktur. Söz gelimi Şenferâ'nın (öl. 525-550 arası) şiirinde *خامري* kelimesinden önce *التي يقال لها* sîla cümlesinin gizlenmiş olması,⁸⁰

⁶⁹ Yûsuf 12/45-46.

⁷⁰ Şerîf el-Mürtezâ, *Emâli'l-mürtezâ*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-'Arabiyye, 1954), 2/71; İbnü's-Şecerî, *Emâli*, 2/124.

⁷¹ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 156,

⁷² Âl-i İmrân 3/106.

⁷³ el-Enbiyâ 21/103.

⁷⁴ Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 238.

⁷⁵ Sebe' 34/13.

⁷⁶ İbnü's-Şecerî, *Emâli*, 2/125-126.

⁷⁷ bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 133-147; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 156, 176-177, 183; Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 236-238; İbnü's-Şecerî, *Emâli*, 2/123 vd.

⁷⁸ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 197, 183; Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 232; Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/268.

⁷⁹ Bu âyetlerden bazıları için bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, 186, 142; 'Avtebî, *el-İbâne*, 1/448-449; İbnü's-Şecerî, *Emâli*, 2/122.

⁸⁰ *فلا تدفوني إن دفني محرمٌ ... عليكم ولكم خامري أم عامر* bk. Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 238; İbnü's-Şecerî, *Emâli*, 2/125.

Evs b. Hacer et-Temîmî'nin (öl. 620) şiirinde, “Köpeklere şöyle dedi: Bugün gibi ne talep edilen ve ne de talep eden bir gün görmedim” لم أر كاليوم مطلوباً وطالبا takdirinde görüldüğü gibi لم أر كاليوم مطلوباً وطالبا cümlesinin hazfedilmiş olması,⁸¹ yine Hansâ'nın (öl. 24/645) bir dizesinde ما في ورده عارٌ mastarının hazfedilmiş olması bu kabildendir.⁸² Benzer biçimde Nâbiğa ez-Zübyânî'nin bir şiirinde أأزمت من آل أزمعت من آل mastar isminin hazfedilmiş olması⁸³ ve A'sâ'nın أأزمت من آل beytinde mevcut muhtasar ve mahzûf ifadelerin “Leyla ailesinin hatırı ve onlara olan hasretinden dolayı ailede yenilik yapmaya karar verdin mi?” أأزمت من أجل آل ليلى وشوقك şeklinde takdir edilmesi de böyledir.⁸⁴ Aynı şekilde İmruu'l-Kays'ın (öl. 540 dolayları) bir dizesinde “Senin dışında bir elçi bize gelmiş olsaydı, onu geri çevirirdik” أأزمت من غيرك şart cümlesinin cevabı olan لدفعناه/لرددناه cümlesinin hazfedilmiş olması,⁸⁵ yine cahiliye şairlerinden Abdi Menâf b. Rabî' el-Hüzelî'nin (öl. ?) bir şiirinde إذا nın cevabının mahzûf olması ve “onları bu mekâna soktuğunuzda (deve sahiplerinin develeri tard ettiği gibi) öyle bir tard edişle tard edin ki...” إذا أسلكوهم في هذا الموضع شلوهم شلاً şeklinde şairin, fiile delalet ettiğinden dolayı sadece شلاً mastarını zikretmekle yetinmesi ve dolayısıyla mahzûf bir شلوهم cümlesinin yer alması⁸⁶ ve Ebû Duâd el-Eyâdî'nin (öl. 540-567 arası) şiirinde de فكونى ifadesinden sonra “Benden memnun olmasan da ne isen benimle öyle ol” فكونى فى معنى على ما أنت عليه، فإن لم ترضى فبىنى şeklinde uzunca haziflerin takdir ve tayin edilmesi⁸⁷ bu kabildendir. Bu örnekler, daha da çoğaltılabilir.

2. Hazfın Arapların Edebî Zevk ve Dili Kullanım Âdet ve Gelenekleriyle İlişkisi

Bu hazîf, izmâr ve ihtisârların nüzul dönemi Arapların dili kullanım âdetleriyle ilişkisine gelecek olursak kuşkusuz kelimedeki harfleri yahut ibare ve ifadelerde cümleyi hazfetmek, salt Araplara ve onların dili kullanımlarına özgü bir durum değildir. Bilakis tüm dillerde, görülen bir söylev yahut yazınsal bir özelliktir. Cenab-ı Hak, Araplara kendi lugatlarıyla, aklettikleri, düşündükleri ve zihin dünyalarındaki şeylerle konuşmuştur.⁸⁸ Daha doğrusu

⁸¹ bk. İbnü's-Şecerî, *Emâlî*, 2/126-127. ... كاليوم مطلوباً ولا طلباً

⁸² bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 178. ... أهل الموارد ما في ورده عارٌ

⁸³ bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 179. ... ولكن ما وراءك يا عصام

⁸⁴ bk. İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 179; Kazvînî, *el-İzâh*, 1/111. ... أأزمت من آل ليلى ابتكاراً ... وشطت على ذي هوى أن تزارا

⁸⁵ bk. İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, 136; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 197; Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 232; İmruu'l-Kays'ın bu şiiri için ayrıca bk. İmruu'l-Kays b. Hucr, *Dîvânu İmrii'l-Kays*, nşr. Abdurrahmân el-Mustâvî (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2004), 126; Şerîf el-Mürtezâ, *Emâlî*, 2/62; Ebü'l-Haccâc eş-Şentemerî, *Eş'âru's-şu'arâu's-sitteti'l-câhiliyyîn* (b.y.: y.y., ts.), 23; 'Avtebî, *el-İbâne*, 1/450.

⁸⁶ bk. İbnü'l-Cevâlikî, *Şerhü edebi'l-kâtib*, thk. Mustafâ Sâdık er-Râfî (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.), 255; Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, 7/39-41; İbnü's-Şecerî, *Emâlî*, 2/122; 3/30; Şerîf el-Mürtezâ, *Emâlî*, 1/3; 2/310.

⁸⁷ bk. Şerîf el-Mürtezâ, *Emâlî*, 2/73; İbnü's-Şecerî, *Emâlî*, 2/127. ... دون عرضى فإن رضيت فكونى

⁸⁸ 'Avtebî, *el-İbâne*, 1/449.

onların kelâm kalıpları ve kelâmı kullanma âdetleri üzere konuşmuştur. Nitekim verdiğimiz örnekler de Kur'an'ın dil, ifade ve üslûbunun o dönem Arap dil ve üslûbunun, edebî kültürünün bir yansıması olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu nedenle Kur'an ifadelerinin îcâz ve hazif özelliğinde aşkın (*müte'âl*), harikulâde bir durum, bir hikmet ve sır aramanın yahut bunu ilâhî üslûbun bir özelliği veya onun bir mükemmelliği ya da noksanlığı olarak görmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Çünkü veciz bir kelâm ile hitap etmek, zaten o dönem Arapların hitabelerinde aranan ve hatta kendisiyle iftihar edilen fesâhat belâgat özelliklerindendi. Özellikle kelâmda îcâz, ihtisâr, iktisâr, izmâr ve hazf yapmak Arap âdetlerindendi.⁸⁹ Bunlar o dönem Arap kelimasında mevcut olan şeylerdi.⁹⁰

Araplar, kelâmın zahirinde o anlama delalet eden bir gösterge/sözcük olmasa da sözün zahiri, mevcut ifade ve diğer göstergeler eğer manaya delalet ediyorsa kelâmı hazfederlerdi.⁹¹ Araplar, îcâza son derece meyilli, kelâmı uzatmaktan ise son derece uzak idiler, kelâmı uzatmayı garip, tuhaf, kerih görür ve bundan uzak durulardı.⁹² Hitaplarında kelâmı hafzetmek Arapların güzel âdetlerindendi.⁹³ Hatta îma ve işâret, yani anlamı îma ve işâret yoluyla aktarmak, kuşkusuz ibareden, onu lafızlarla anlatmaktan onların nezdinde daha belîğ idi.⁹⁴ Bir sözde, kelâmda kelimeyi yahut cümleyi hafzetmek o kelâmda onu zikretmekten onların nezdinde daha açık ve daha seçik (*belîğ*) idi.⁹⁵ Bu yüzden bazen kelimenin bir kısmını haffederlerdi, zira bunu kelâmın fesâhat ve belâgatından addederlerdi. Çünkü sözün muktezası, manaya delalet ettiğinden dolayı, hafızlı söz sanki söz dizgesinde nutuk edilmiş gibi olurdu. Bu nedenle onların kelâm âdet ve alışkanlıkları üzere nazil olan Kur'an'da da hafızlı, veciz ve muhtasar söz son derece çoktur.⁹⁶ O bakımdan onun binlerce yıllık tefsirinde, sözün boşluğunu yani hafız, îcâz, ihtisâr ve izmârları takdir, tayin ve tesbit, şüphesiz hitabın/metnin en temel yapısal sorunları (*müşkilü i'râbi'l-Kur'an*) arasında yer almıştır.

7. yüzyıl Araplarının nezdinde, nutuk, nazım ve nesrinde bu bir sanat olsa da sözü, kelâmı yani ilâhî hitabı en azından sonraki okurlar için müşkil/sorunlu bir duruma düşürdüğünü de kabul etmemiz gerekir. Çünkü belîğ kelâm, mütekellimin zihnindeki anlamı muhatabın aklına ileten kelâmdır. Kuşkusuz bir kelâm, hatibin, mütekellimin yahut yazarın zihnindeki anlamı dinleyiciye yahut okura aktardığı oranda belîğdir. Bu da lafızlar açık, anlaşılır ve anlamları ifade edecek sayısal yahut anlamsal yeterlikte olduğunda ancak mümkün olur. Anlamanın çokluğundan dolayı lafızlar da çok olur,

⁸⁹ İbn Fevrece el-Burûcerdî, *el-Feth 'alâ ebî'l-feth*, thk. Abdülkerîm ed-Düceylî (Bağdâd: Dârü's-Suûni's-Sekâfiyye el-'Âmme, 1987), 105; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basîd*, thk. Risâletü Doktora bi-Câmiati'l-Îmâm Muhammed b. Sûûd (Riyâd: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, 1430), 21/150; İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 156, 176; Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/261, 267; Kazvînî, *el-İzâh*, 1/110; Se'âlibî, *Fıkhü'l-luğa*, 237.

⁹⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'ül-beyân fi te'vîli'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000), 1/12; Taberî'nin Kur'an'ın ifade ve ibarelerini Arapların kelim kalıp ve kullanımlarıyla ilişkilendirmesini etraflıca irdeleyen bir makale için ayrıca bk. Ayşe Uzun, "Taberî Tefsirinde 'fî Kelâmî'l-Arab' Neye Tekabül Eder?", *Eskiye* 48 (Mart 2023), 281-305.

⁹¹ İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*, 139.

⁹² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/84, 87.

⁹³ İbn Teymiyye, *Mecmû'ul-Fetâvâ*, 20/466; Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-basîd*, 17/174.

⁹⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/81.

⁹⁵ Rümânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1976), 76-77, 106; Bâkillânî, *i'câzü'l-Kur'an*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 1997), 262.

⁹⁶ Şerîf el-Mürtezâ, *Emâli*, 2/309.

azlığından dolayı lafızlar da az olur, anlam çok asil, yüce ise lafızlar da çok asil ve yüce olur, anlam zayıf, cılız ise lafızlar da zayıf cılız olur. Belki de bundan olsa gerek ki Câhız (öl. 255/869) veciz, muhtasar kelâmın, eksiltili söz ve yazınsal ürünlerin belîğ olduğu anlayışına karşı gelmiş, belîğ kelâmın gerçekte veciz, muhtasar yahut tam tersine uzun/mufassal kelâm değil, manası ve lafzı, anlamsal iç örgüsü ile dış örüntüsü birbirine denk olan, maksadı ifade etmede herhangi bir ziyade yahut noksanlığı olmayan kelâm olarak ele almıştır.⁹⁷ Bu yüzden, karinelerin delaletiyle ancak anlaşılacak lafızlara cümlede yer vermek, çok kere bir noksanlık ve zaaf olarak değerlendirilmiştir.⁹⁸

Îcâz, itnâb, istiâre, tasrih, mecaz, hakikat vb. Kur'ân'da yer alan tüm bu sanatlar, bazı müfessir ve kelâmcılar tarafından ileri sürüldüğü gibi fesâhat ve belâgatta Arapların kendi aralarında maruf, mutat kelâm sınırlarını aşan, indiği dönemdeki dil ve üslûp özelliklerini kökünden sarsan⁹⁹ şeyler değildir. Tam aksine İbn Fâris (öl. 395/1004) ve diğer İslam bilginlerinin dedikleri gibi Kur'ân'da yer alan istiâre, temsîl, kalb, takdîm, te'hîr ve bunun dışındaki diğer sanatsal ve dilsel tüm özellikler, o dönem Arapların filolojik âdetlerindendi.¹⁰⁰ Dolayısıyla bu sanatsal özellik, Kur'ân'ı mucize (aciz bırakan) bir kelâm yapan, semaya özgü bir vasıf olmaktan öte, genelde tüm toplum ve dillere, özelde ise o dönem Arap fesâhat ve belâgatına ait edebî özelliklerdendi. Arapların kendi dilinde mevcut bir özellik üzere tenezzül etmiş ilâhî kelâmdaki bu üslûbun, Kur'ân'ın îcâz ve itnâb özelliğinin diğer beşeri, edebî türlerden kendisini ayırt eden bir meziyet olarak kabul edilmesi doğru olmayacaktır. Çünkü bugün biz dolaylı muhataplar için Kur'ân metninin problematik yapısal özelliklerinden biri de ondaki bu mücez, muhtasar, mahzûf ve muzmar söz dizgeleridir. O bakımdan Kur'ân üslûbunun bu problematik yapısından dolayı tefsir kitapları ve mealler bu eksiltili isim, fiil, harf, ibare ve ifade boşluklarını takdir ve tayin uğraşlarıyla hatta ihtilaflarıyla doludur.

Tefsir metinlerine şöyle bir göz atıldığında, müfessirlerin konuşma metninin bu boşluklarını doldurma gayretiyle hemhal olduklarının dikkatlerden kaçması mümkün değildir. Çünkü bu yapı, dolaylı muhataplar için Kur'ân'ın sade, anlaşılır, yalın bir metin olma özelliğini ortadan kaldırmakla kalmamakta aynı zamanda binlerce yıldır bu yönüyle metni müfessirlerin elinde bir yapboza da dönüştürmektedir. İşte metni bir sorunsala dönüştüren bu mahzûf, muhtasar ve muzmar ifadelerin nedeni, ilâhî kelâmın tarihsel, yerel, lugavî antropolojik bir yapı üzere oturtulmuş olmasıdır, daha doğrusu tarihsel muhatapların yani 7. yüzyıl Hicaz bölgesi muhataplarının anladığı varsayılarak kelâmın tahfif ve teshili için söylevde hazif, îcâz, ihtisâr ve izmârın yapılmış olmasıdır. Üstelik cahiliye dönemi edip, şair, kâhin, hatip ve vasilerin görmedikleri, bilmedikleri bir sözlü ve yazın üslûbu da değildi Kur'ân. Kaldı ki muhatapların bilmediği, duymadığı, kullanmadığı ve aşına olmadığı bir şeyden bahsetmiş olurdu ki bu da belîğ bir kelâm yani yere, zamana ve muhataba, muktezayı hâle uygun bir kelâm için söz konusu edilemez.

⁹⁷ bk. Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423), 1/18.

⁹⁸ Demirbaş, "Kur'an'da "Lâ" Edatının Hazfı ve Meallerdeki Çevirisi", 48; Kaçar, *Hazif Üslûbu Açısından Meâllerin Değerlendirilmesi*, 265; "Türkçe Meallerin Eksiltili Kullanımlar (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi", 170.

⁹⁹ bk. Bâkillânî, *îcâzü'l-Kur'ân*, 38, 70; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm* (Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, 1990), 5/238.

¹⁰⁰ İbn Fâris, *es-Sâhibî*, 19; Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/254.

O hâlde Kur'an'ın beliğ ve veciz/muhtasar üslûbu, sanıldığı/ileri sürüldüğü gibi belâgat ve fesâhatta o dönem Arap âdeti ve örfünü delip geçen ya da Arap kelâm türlerine ve kalıplarına, nazım, nesir, şiir, hutbe, seci, recez, hezec, karîz, mebsûd, makbûz ve müzdevic usullerine muhalif, bunlardan farklı bir özellikte¹⁰¹ değildir. Daha doğrusu i'câz teorisyenlerinden Kâdî Ebû Bekr el-Bâkillânî'nin iddia ettiği gibi onun nazmı, telif, tertip ve tanzimi Arap kelâmındaki mutata/bilinen tüm nazım biçimlerinin dışında ve onların hitap üslûplarından farklı¹⁰² mevcut lugavî âdet ve alışkanlıkları nakzeden, lugavî örfü delip geçen, onu aşan türden bir kelâm,¹⁰³ fesâhat ve belâgat konusunda âdet sınırından çıkan, örfü delip geçen aralarındaki mutata kelâm sınırlarını aşan bir kelâm¹⁰⁴ değildir. Tam tersine Taberî'nin dediği gibi manası, Arapların kendi aralarında kullandıkları kelimelerin anlamlarına muvafık, sözdizimi, nazmı, sitili, zahiri ifade ve ibareleri Arap kelimelerinin zahirine, biçimine mülaim (uygun) olması zorunlu (*vacip*) olan bir kitaptır.¹⁰⁵ Daha doğrusu İbn Aşûr'un belirttiği gibi Arap söz ustalarının kendi aralarında birbirleriyle yarıştıkları ve karşılaştıkları edebî üslûpta bir kelâmdır.¹⁰⁶ O bakımdan cinlerin ağzından dile getirilen hayranlık veren, kendisine hayret edilen bir Kur'an/قُرْآنًا عَجَبًا¹⁰⁷ ifadesinden hareketle, Kur'an'ın o dönem Arap kelâmında mutata (bilinen, aşına olunan) hitap yapılarından farklı ve başka bir telifle ortaya çıktığını¹⁰⁸ ileri sürmek de doğru değildir.

Allah, vahyin indirildiği dönemin insanların dili kullanımları üzerinden hitap etmiştir. Zaten Allah'ın konuşması, insanlar arasında şöhret olmuş, onlar tarafından izlenen yol ve yöntemlerin dışına çıkmış olsa idi ya da görmedikleri, bilmedikleri, anlamadıkları bir tarz da gelmiş olsa idi her hâlükârda yadsınmış ve dolayısıyla da ilâhî kelâm maksadına, hedefine ulaşmadan en baştan akamete uğramış olurdu. Bunu iddia edenler ya İslam öncesi, Arap nazım ve nesir türü yazınsal ürünlerin fesâhat ve belâgatına malik değiller ya da bunu -ki büyük olasılıkla- salt Kur'an'ın nazmını takdis, tazim ve tenzih, geçmiş ise tahkir amaçlı ileri sürmekte. Daha doğrusu, bu durum, onun üslûp, nazım ve evzânını (ritmik yapısını) tıpkı Hz. Musa'nın elinin parlaması, asanın yılanı dönüşmesi ya da ateşin Hz. İbrahim'i yakmaması gibi alışlagelen, âdeti delip geçen bir mucize olarak kabul etmelerinden ileri gelmektedir. Şöyle ki kalkıp bir yandan Kur'an'ın mevcut Arap ifade ve üslûbunu delip geçtiğini iddia edeceğiz öte yandan da Kur'an ya da şu âyet 7. yüzyıl Araplarının dil, üslûp ve ifade kalıpları, onların dili kullanım âdetleri üzere hatta onların nezdinde ve zihninde en meşhur ve en yaygın anlamlar üzere nazil olmuştur¹⁰⁹ diyeceğiz; bu olur şey değildir. Aynı şekilde bir yandan

¹⁰¹ Kur'an üslûbunun harikulâde (*hârikun 'ale'l-âde*) bir özellikte olduğu konusunda bk. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-erab*, 18/304; Suyûtî, *el-İtkân*, 4/3, 18; Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 1/31.

¹⁰² Bâkillânî, *i'câzü'l-Kur'an*, 50, 286; Müfessirler tarafından ileri sürülen benzeri izahlar için bk. Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/98; Suyûtî, *el-İtkân*, 4/9; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-hakîm*, 5/236.

¹⁰³ Bâkillânî, *i'câzü'l-Kur'an*, 287.

¹⁰⁴ Bâkillânî, *i'câzü'l-Kur'an*, 70; Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-hakîm*, 5/238.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 1/12.

¹⁰⁶ Muhammed et-Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dârü't-Tûnisîyye, 1984), 1/121.

¹⁰⁷ el-Cin 72/1.

¹⁰⁸ İbn Fûrek, *Tefsîru İbn Fevrek*, thk. Süheyme binti Muhammed (el-Memleketü'l-'Arabiyyetu's-Sûdiyye: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2009), 3/58.

¹⁰⁹ bk. Câhîz, *el-Hayavân* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 4/297; 3/195; Taberî, *Câmi'ü'l-beyân*, 15/321; 18/453; Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basîd*, 1/175; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire:

Arap böyle kullanıyordu işte bu nedenle âyet, bu ifade ile indirilmiştir, Allah beşer diliyle konuşmuştur yahut Kur'ân seciye, şiire onların vezinli, kafiyeli, makta ve fâsılalı kelâmlarına benziyor diyeceğiz; öte yandan seci, şiir, nesir, nazım ve hitabe değildir diyeceğiz. Elbetteki bu, kabul edilir bir durum değildir. Hiç şüphe yok ki Kur'ân'ın i'câzı, lugavî yönden değildir. Çünkü Kur'ân, kelime ve lafızlarında, cümlelerin terkiib, telif ve tertibinde o dönem Arapların ma'hûd ve me'lûf lugavî kanunlarının ötesine çıkmamıştır. Onun kelimeleri, Arap harflerinden mürekkeptir, âyet ve cümleleri onların kelime ve terkipleriyle telif edilmiştir. Kur'ân'ın lafızlarında ve söz dizgelerinde o dönem Arapların bilmedikleri ve sarılmadıkları bir yol, yöntem yok ki onların lugavî takatlerinin üstünde gelmiş olsun. İlahi hitap, 7. yüzyıl Arap lügatının kanun ve hususiyetlerini bir yöntem ve üslûp edinmiştir. O bakımdan Kur'ân'ın yapısal sorunlarını ya da filolojik ve morfolojik mükemmelliklerini ilâhî kaynağında değil beşeri, tarihsel ve bölgesel dilinde ve doğasında aramalıyız. Nitekim erken dönemden itibaren “Müşkilü l'râbi'l-Kur'ân” başlıkları altında kaleme alınan eserler de aslında onun bu söz dizimsel sorunlarını, problematik doğasını çözmeye yönelik çabanın ürününden başka bir şey değildir.

Kısaca İbn Fâris'in dediği gibi, genel olarak tüm milletler, özellikle de Araplar için söz konusu olan kelâmda ifade, te'kit ve hazifler, lafzın vezni, veznin ölçüsü, matla'ların kolaylığı, maktaların değişimi vb. tüm bu özellikleri, hatta Arabın nazım ve nesir ifadelerinde, dili kullanım âdetlerinde çok yaygın olmayan şeyleri bile Kur'ân bünyesine almıştır.¹¹⁰ O bakımdan Kur'ân'ın nazmı ve nesri, edebî ve biçimsel özellikleri, ilâhî kelâm oluşu çerçevesinde değil, o dönem Arap dili ve filolojik yapısıyla, daha doğrusu edebî anlatı kültürüyle izah edilmelidir. Çünkü Kur'ân o dönemin dil, düşünce ve mantık kalıplarında nazil olmuştur. Nitekim İslam bilginleri, kelâmın muhatabın nezdinde popüler söylev ve yazın biçimine göre, yani muktezayî hâle, kelâmın içinde geçtiği şart ve koşullara göre şekillenmesini, mütakellimin anlam ile dinleyici kitlenin idrak düzeyleri, hâl ve durumları arasında dengeyi gözetmesi gerektiğini belâgatın/beliğ bir kelâmın olmazsa olmaz özelliklerinden addetmişlerdir. Bu yüzdendir ki mütakellim, her bir tabaka için ayrı bir kelâm ve her bir hâl için ayrı bir makam ortaya koyar.¹¹¹ Beliğ bir kelâmın muktezayî hâle uygun olması kaçınılmaz olunca, 7. yüzyıl Arap coğrafyası zemininde bedevî/ümmî çöl topluluklarına, onların akıl yapılarına hitap edecek kelâmı bugün 21. yüzyıl topluluklarına hitap edecek kelâmın aynı olmasını beklemek her şeyden önce

Mektebetu Vehbe, ts.), 1/156; Muhammed Bahaeddin Yüksel, “Tefsir İlmine Dair Özgün Görüşleri Bağlamında Hicri Üçüncü Asırdan Bir Portre: Cahız Örneği”, *Hicri Üçüncü Asırda İslâmî İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: IKSAD, 2023), 147-148; Kur'ân, 7. yüzyıl Arapların sözcük, lafız ve terkiplerine yeni anlamlar yüklemiş değildir. Nitekim beyan ilmi otoriterlerinden Kadı Abdalcabbar da muhatapların zihninde delaletleri açık ve belli olan lafızlara yeni anlamlar yüklenmesini doğru bulmamıştır. Ona göre var olan lafız ve sözcüklere yeni anlamlar yüklemek doğru değildir. Sıfat isimleri ve ibareleri kendi anlamlarında kullanmak zorunludur. Lafızları delalet ettikleri anlamları dışında kullanmak caiz değildir. Çünkü bu durumda hem söz ve hem de sözün anlamı bozulur, delalet eden ile delalet ettiği şey arasındaki bağ karmaşıklaşır sonuçta söz manasız boş bir söz hâline gelir. Bir anlam taşıyan sırf bir şeye lakap olarak kalmayan bir ismin kendi anlamı dışında kullanılması iyi/doğru değildir. bk. Kâdî Abdalcabbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl* (Kahire: Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1960-1961), 8/36; 7/17; 5/187.

¹¹⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *Ahlâku'l-vezîreyn*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 448.

¹¹¹ Cahız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/18.

*kellimu'n-nâse 'alâ kaderi 'ukûlihim*¹¹² (sevk edildiği insanların akıl ve idrak düzeylerine, kültürel antropolojilerine uygun olma) ilkesine ters düşecektir.

Dolayısıyla hitabe, emsâl, muhâverât, mufâhara, münâfere, cedel/tartışma, çekişme vb. o dönem Arap edebî söz türlerini ve bunlara ait bir üslûbu içermekle birlikte, Kur'an'ın, genel olarak iki edebî türde (nazım-nesir) teşekkül etmiş bir hitap/metin olduğu görülür. Mekkeli Araplara hitap eden bölümlerde şiir, nazım, vezinli ve kafiyele söz söyleme sanat ve zevki popüler olduğundan dolayı bu bölgeye özgü söylev daha ziyade aruzlu, vezinli, veciz süslü kelâm olarak teşekkül etmiştir. Tam tersine hitap Medinelilere, İsrailoğullarına dönüşünce durum değişmiştir. Hitabın türü veciz nazımdan uzun uzadıya devam eden nesire kaymıştır. Kur'an'ın üslûp ve anlatımının çevresel şart ve koşulların etkisinde kaldığı, Mekke ve Medine gibi farklı edebî kültürlerin etkisinde üslûbunun şekillendiği görülür. Söz gelimi, şiir ve nazımın, vezin ve ölçülü sözün sanat kabul edildiği Mekke kültür vasatında genel olarak kısa süslü nazım biçimine; kültür, aydınlanma, hukuk, yasa bilgisi ve nesrin hâkim olduğu Medine toplumunda ise süslü nesir biçimine bürünmüştür. Câhız'ın dediği gibi Allah, Mekkeli Araplara ve bedevilere hitap ettiğinde kelâmı îma, işâret, hazf, îcâz ve ihtisârla yani muhtasar manzum yapıda ortaya koymuş, tersine Medine'de İsrailoğullarına hitap ettiğinde yahut onlardan tahkiye yapıldığı zaman mufassal mensûr yapıda kelâmı yayıp uzatmıştır.¹¹³ Bu durum, yani bir yerde veciz, muhtasar, mücez diğer yerde itnâb olarak kelâmı getirmek, muhatapların kelâmı kavramalarını sağlamada mübalağa yapmak, anlamlarını tasvirde genişliğe gitmek, bu anlamları lafızlarla süslemek idi. Çünkü Yahudiler, Araplar gibi selika sahibi değildiler. Beyan türünden hikmetlerinde, onlar gibi değillerdi. Bu nedenle kelâmın terkinin birbiriyle uyumsuzluğu, harflerin telaffuz zorluğu ve tabii lugavî boşluk ile mukâvemet etmeksizin, Allah kendi sünnetini yerine getirmez. İşte bu nedenle ilâhî hitap, hazf, söz diziminde anlamın ortaya çıkması için harici delile yönelme, anlamlı bakış, kendisiyle esinlenen işâret, mühürlü kelimeler vb. ile yetinmek türünden Arap kelâm âdet ve sünnetleri üzere cereyan etmiştir.¹¹⁴

Dihlevî'nin (öl. 1176/1762) sûrelerde seci ve nesir gibi farklı tür üslûplara ilişkin açmış olduğu başlıkta kimi sûrelerin Arap hatiplerin, belâgat ve hikmet ehlinin hitabe usulü üzere vezinli ve kafiyele geldiği; kimilerinin de insanların aralarındaki diyaloglar gibi herhangi bir şeyi gözetmeksizin Arap risale (süslü nesir) usulü üzere nazil olduğu¹¹⁵ yönündeki ifadeler de bunu teyid etmektedir. Dolayısıyla Mekkeli Arapların aksine bu ve buna benzer şeylerden dolayı, Yahudilere ve Medinelilere Araplara hitaplarda tekrar, sözü uzatma ve şerh gerekli idi. Medine dönemi hitapların edebî yapısındaki uzun uzadıya sözlerin, tekrarların ve şerhlerin varlık sebebi de işte bu İbrani-Arap sözlü, edebî kültürü olsa gerektir. Çünkü Mekkeli Araplar, fesâhat ve az sözle çok manayı ifade etmede Yahudilerin fevkinde idiler. O bakımdan Kur'an üslûbundaki bizi şaşırtan mücez ve muhtasar nazımdan mufassal nesre

¹¹² Bedrüddîn el-'Aynî, *'Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, ts.), 2/204.

¹¹³ Câhız, *el-Hayavân*, 1/64; Ebû Hilâl el-Askerî, *es-Sinâ'ateyn*, thk. Alî Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Unsuriyye, 1419), 193; Kalkaşendî, *Subhü'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987), 6/285; Mustafâ Sâdık er-Râfiî, *İ'câzü'l-Kur'an ve'l-belâgatü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 2005), 135.

¹¹⁴ Râfiî, *İ'câzü'l-Kur'an*, 135.

¹¹⁵ Veliyyullâh ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*, çev. Süleymân Hüseyin en-Nedvî (Kâhire: Dârü's-Sahve, 1986), 157-158.

yönelen bu ani değişim, mevzu ile ilgili değil, daha ziyade mekân ve muhataplarla alakalıdır. Nitekim Câhız, ilâhî hitaptaki bu değişimi, muhataplardaki söz ve yazın âdet ve alışkanlıklarıyla ilişkilendirmiştir. Ancak belâgat şartlarından kabul ettiği en iyi kelâmın/sözün, garip vahşi kelâm ile adi, bayağı ve sıradan kelâm arasında yer alan fasih kelâm ve yine îcâz ile itnâb söz arasında bir yer işgal eden kelâm olduğunu dile getirmeyi de ihmal etmemiştir.¹¹⁶ Kanaatimizce Câhız'ın bu yaklaşımına göre Kur'ân'da veciz ve itnâb özelliğinde olan söz dizgeleri, lafız-mana denkliği olmadığından belâgat açısından en iyi/en güzel (*ahsen/ecved*) ve en belliğ düzeyde kelâm olma özelliğinden uzak olduğu anlaşıyor. Bunun da nedeni, ilâhî hitabın mesajının evrensel ancak biçim ve üslûbunun içinde bulunulan dönemi, mekân ve mahâlî, muhataplarının edebî zevk ve beklentilerini hesaba katmasından daha doğrusu beşeri, yerel ve tarihsel olmasından kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Kur'ân'ın eksiltili, hafifli ifade yapılarının 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Araplarının dili kullanım âdetleriyle, edebî zevkleriyle, onların lugavî kültürel antropolojik yapılarıyla ilişkisini, tefsir, lûgat, edebiyat ve belâgat literatüründen hareketle ele aldığımız bu çalışma neticesinde, onun dönemin edebî anlatı zevkiyle irtibatlı olduğu çok açık bir şekilde ortaya çıkıyor. Çünkü onun hafif, îcâz, ihtisâr ve izmârlı söz yapılarını müfessirlerin özellikle de dilbilimci ve belâgatçıların semâvî/lâhûtî kaynağıyla, aşkın bir üslûp ve ifadeyle ilişkilendirmekten daha ziyade, beşerî/nâsûtî bir yapıyla yani 7. yüzyıl Hicaz bölgesi Arapların dili kullanım zevk ve âdetleriyle, onların lugavî antropolojik durumlarıyla ilişkilendirdikleri görülür. Bu türden sözü eksiltili kullanmanın, az sözle çok şey ifade etmenin yahut tam tersine çok lafızla az mana ifade etmenin *sünenü'l-Arap* (Arapların âdetlerinden), ve *'âdetü'l-Arap* (Arap âdetlerinden) olduğunu, dolayısıyla Allah'ın onların görmedikleri, bilmedikleri, kullanmadıkları, alışkın ve aşina olmadıkları bir hitap yapısıyla değil, tersine onların lugavî sünnetlerine uygun konuştuğunu/hitap ettiğini ısrarla vurgulamayı ihmal etmemişlerdir.

Kur'ân'da yer alan bu ifade yapıları, dilbilimcilerin ısrarla vurguladıkları gibi Arapların filolojik âdetlerinden başka bir şey değildir. Allah, lugavî antropolojilerine muvafık bir şekilde Mekkeli Araplara ve bedevilere hitap ettiğinde bölgesel, yerel, mahalli dil ve üslûpları üzere kelâmı îma, işâret, hafif, îcâz ve ihtisârla yani muhtasar manzum yapıda ortaya koymuş, fakat Medine'de İsrailoğullarına hitap ettiğinde yahut onlardan tahkiye yapıldığı zaman mufasssal mensûr yapıda kelâmı yayıp uzatmıştır. Bu nedenle Kur'ân ifadelerinin îcâz/hafif yahut itnâb özelliğinde aşkın, müteâl, harikulâde bir durum, bir hikmet ve sır aramanın yahut bunu ilâhî üslûbun bir özelliği veya onun bir mükemmelliği ya da noksanlığı olarak görmenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Bu yüzden onun dil ve anlatım yapısını, yapısal sorunlarını ya da filolojik ve morfolojik mükemmelliklerini i'câz teorisyenlerinin yaptıkları gibi semâvî, lâhûtî, müteâl, aşkın doğasında değil, tersine tıpkı kadim geçmişimizde husûsen edebiyat ve lûgat ehlinin yaptığı gibi nâsûtî/yerel doğasında, beşeri, tarihsel ve bölgesel dilinde özellikle de 7. yüzyıl Hicaz Arapların dil antropolojisi havzasında ele almanın, daha yerinde bir uğraşı olacağı ve anlaşılmasına daha fazla katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

¹¹⁶ Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 1/18.

Kaynakça/ References

- 'Avtebî, Seleme b. Müslim. *el-İbâne fî'l-luğati'l-'Arabiyye*. thk. Abdülkerîm Halîfe vd. 4 Cilt. Saltanatı Ammân: Vizâretü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1999.
- 'Aynî, Bedrüddîn. *'Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyyi, ts.
- 'Ukberî. *et-Tibyân fî i'râbi'l-Kur'ân*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî. 2 Cilt. Haleb: İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şerikâhu, ts.
- 'Ukberî. *Şerhü dîvânî'l-Mütenebbî*. thk. Mustafâ es-Sakâ vd. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1978.
- Alevî, Yahyâ b. Hamza. *et-Tırâzu li-esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1423.
- Askerî, Ebû Hilâl. *es-Sinâ'ateyn*. thk. Alî Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, 1419.
- Bağdâdî, Abdulkâdir. *Hizânetü'l-edeb ve lübbu lübâbi lisâni'l-'Arab*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 13 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâne'î, 4. Basım, 1997.
- Bâkillânî. *İ'câzü'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakar. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 5. Basım, 1997.
- Bâkûlî, Alî b. el-Huseyin. *İ'râbü'l-Kur'ân el-mensûb li'z-Zeccâc*. thk. İbrâhîm el-Abyârî. Kahire-Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Mısırî, Dârü'l-Kütübi'l-Lübnâniyye, 4. Basım, 1420.
- Câhız. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1423.
- Câhız. *el-Hayavân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1424.
- Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-Ta'rîfât*. thk. Cemâ'atün mine'l-'ulemâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1983.
- Demirbaş, Servet. "Kur'an'da "Lâ" Edatının Hazfı ve Meallerdeki Çevirisi". *ULUM: Dini Tetkikler Dergisi* 5/1 (2022), 43-64. <https://doi.org/10.54659/ulum.1119811>
- Duranti, Alessandro. *Dilbilimsel Antropoloji*. çev. Mehmet Gürlek. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019.
- Ebû Hayyân, et-Tevhîdî. *Ahlâku'l-vezîreyn*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- Ebû Sa'd el-Âbî. *Nesrü'd-dürri fî'l-muhâdarât*. thk. Halîd Abdulğânî Mahfûz. 7 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.
- Ekinci, Kutbettin. *Kur'an'da Hazf*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- Ergüven, Şahabettin. "Arapçada Kesretü'l-İsti'mâl Gereğiyle "Re'â" Fiilinden Hemzenin Kural Dışı Hazfedilmesi Olgusu". *Kilitbahir Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (2020), 43-73. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3714207>
- Hafâcî, İbn Sinân. *Sırrü'l-fesâha*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1982.
- Halabî, Abdulgafur Ahmed. *Nahiv ile Belağatta Harf-i Cerlerin Hazfedilmesi Olgusu*. Mardin: Artuklu Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Hıdır, Muhammed Ahmed. "Âdâtü'l-'Arabi'l-Kavliyye fî Dav'i'l-Kur'ânî'l-Kerîm". *Mecelletü'l-Buhûsi'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye* 6/3, 21-93.
- Hymes, Dell. "Objectives and Concepts of Linguistic Anthropology". *The Teaching of Anthropology*. ed. David G. Mandelbaum vd. Unitet States of America: American Anthropological Association, 1963.
- Hymes, Dell (ed.). *Anthropology and Linguistics: Language and Culture in Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper, 1964.
- İbn 'Uşfûr, el-İşbilî. *Derâiru's-şî'r*. thk. es-Seyyid İbrâhîm Muhammed. Beyrut: Dârü'l-Endülüs, 1980.

- İbn Abdi Rabbih. *el-İkdü'l-ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404.
- İbn Aşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dârü't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Cinnî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Kâhire: el-Hey'etü'l-Misriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 4. Basım, ts.
- İbn Cinnî. *Sırru sinâ'ati'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Fâris. *es-Sâhibî fî fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arabi fî kelâmihâ*. b.y.: Muhammed Alî Bîzûn, 1997.
- İbn Fevrece, el-Burûcerdî. *el-Feth 'alâ ebi'l-feth*. thk. Abdülkerîm ed-Düceylî. Bağdâd: Dârü's-Şuûni's-Sekâfiyye el-Âmme, 2. Basım, 1987.
- İbn Fûrek. *Tefsîru İbn Fûrek*. thk. Süheyime binti Muhammed Saîd Muhammed Ahmed Buhârî. 3 Cilt. el-Memleketü'l-'Arabiyyetu's-Sûdiyye: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 2009.
- İbn Kuteybe. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn Masum. *Envâru'r-rabî' fî envâ'i'l-bedî'*. b.y.: y.y., ts.
- İbn Teymiyye, Takyuddîn. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. 35 Cilt. el-Medînetu'Münevvere: Mecmeu'l-Melik Fahd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1995.
- İbnü'l-Cevâlikî. *Şerhü edebi'l-kâtib*. thk. Mustafâ Sâdık er-Râfî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- İbnü's-Şecerî. *Emâlî İbni's-Şecerî*. thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâne'î, 1991.
- İmruu'l-Kays b. Hucr. *Dîvânu İmri'l-Kays*. nşr. Abdurrahmân el-Mustâvî. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2. Basım, 2004.
- Kaçar, Halil İbrahim. "Türkçe Meallerin Eksilti Kullanımları (Hazif Üslûbu) Açısından Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/30 (2006), 169-189.
- Kâdî Abdulcabbâr. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 16 Cilt. Kahire: Vezâretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1960-1961.
- Kalkaşendî. *Subhü'l-A'sâ fî sinâ'ati'l-inşâ*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- Kara, Osman. "Şart Cümlelerindeki Haziflerin Kur'an Çevirilerine Yansıtılması Sorunu". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2021), 27-48.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.5506585>
- Kayravânî, Muhammed b. Ca'fer el-Kazâz. *mâ Yecûzu fî's-şâ'iri li'z-zarûreti*. thk. Ramazân Abdu'd-Tevvâb, Salâhuddîn el-Hâdî. Kuveyt: Dârü'l-'Arûbe, ts.
- Kaysî, Ebû Alî el-Hasen b. Abdillâh. *İzâhu şevâhidi'l-izâh*. thk. Muhammed b. Mahmûd ed-De'cânî. 2 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1987.
- Kazvînî, Hatîb. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğâ*. thk. Muhammed Abdulmun'im Hafâcî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 3. Basım, 1993.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*. haz. Halil Altuntaş Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Kuşcuoğlu, Abdullah. "Hafz Kavramının Kur'an ve Arab Dili Açısından Tahlili". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/2 (2019), 25-44.
- Mâverîdî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Muhammed Mûsâ. *Hasâisu't-terâkîb*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 7. Basım, ts.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdilvahhâb. *Nihâyetü'l-erab fî funûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.

- Öztürk, Uğur. *Arap Dilinde Hazf*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Râfî, Mustafâ Sâdık. *İ'câzî'l-Kur'an ve'l-belâğatü'n-nebeviyye*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 8. Basım, 2005.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Unmûzecü celîl fî es'ile ve ecvibe 'an ğarâibi âyi't-tenzîl*. thk. Abdurrahmân b. İbrâhîm el-Matrûdî. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1991.
- Reşîd Rızâ. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-hakîm*. 12 Cilt. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Rümmânî. *en-Nûket fî i'câzi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halefullâh, Muhammed Zağlûl Selâm. Mısır: Dârü'l-Me'ârif, 3. Basım, 1976.
- Se'âlibî, Ebû Mansûr. *Fıkhü'l-luğa ve sırrü'l-'Arabiyye*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabiyyi, 2002.
- Sîbeveyh. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâneçî, 3. Basım, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd. *Şerhü Kitâbi Sîbeveyh*. thk. Ahmed Hasen Mehdelî-Alî Seyyid Alî. 5 Cilt. Beyrût-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008.
- Suyûtî. *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd Alî Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- Suyûtî. *Mu'terekü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'an*. 3 Cilt. Beyrut-Lübnân: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1988.
- Suyûtî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, 1974.
- Sübkî, Bahaüddîn. *'Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhisi'l-Miftâh*. thk. Abdulhamîd Hündâvî. 2 Cilt. Beyrut-Lübnân: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Şahin, Ramazan. "Müteşâbih Ayetlerde Eş Anlamlı Zannedilen Bazı Olumsuzluk Edatları ve Kâne'nin Muzârisinden Nûn'un Hazfı". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2022), 209-254.
- Şentemerî, Ebü'l-Haccâc. *Eş'âru's-şu'arâu's-sitteti'l-câhiliyyîn*, b.y.: y.y., ts.
- Şerîf el-Mürtezâ. *Emâli'l-mürtezâ*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1954.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân fî te'vîli'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2000.
- Uzun, Ayşe. "Taberî Tefsirinde 'fî Kelâmi'l-Arab' Neye Tekabül Eder?". *Eskiye* 48 (Mart 2023), 281-305. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1222380>
- Vâhidî. *et-Tefsîrû'l-basîd*. thk. Risâletü Doktora bi-Câmiati'l-İmâm Muhammed b. Sûûd. 25 Cilt. Riyâd: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, 1430.
- Veliyyullâh ed-Dihlevî. *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr*. çev. Süleymân Hüseyin en-Nedvî. Kâhire: Dârü's-Sahve, 2. Basım, 1986.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Tefsir İlmine Dair Özgün Görüşleri Bağlamında Hicri Üçüncü Asırdan Bir Portre: Cahız Örneği". *Hicri Üçüncü Asırda İslâmî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. 150-165. İstanbul: IKSAD, 2023.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğevâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabiyyi, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Bedrüddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.